

HATODIK SZAKASZ.

A NEMZETI ÉS VALLÁSI ELLENTÉTEK.

I. Ferdinand (1526—1564) és Szapolyai János (1526—1540) kora.

1. Kettős királyválasztás. A birodalom kettészakadása, mint a török hódítás következménye.

Jászay Pál, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 1846. Szalay L., IV. 1. Horváth, IV. 3. Kerékgyártó, III. 1. Fessler, III. 399. Szalay J., II. köt. 14. Sajous, II. 35. Huber, IV. (1526—1609). Krones, III. 178. Szilágyi S., Erdélyország t. I. 242. Gr. Mikó Imre, Erdély különválása Magyarországtól, 1860. Juste, Mária, magyar királynő. (Ford. Szász Károly, 1869.) Salamon, Török hódítás kora (83. l.) és: A magy. kir. szék betöltése (41. l.). Fraknoi, Magy. Országgyűl. Emlékek. I.

A mohácsi vész korszakot alkot hazánk történetében. Nem csupán azért, mivel a király és a nemesség virága e napon hullott el; hanem főleg azért, mert a török hadjárat nyomában kettős királyválasztás járt, ezt pedig az ország kettészakadása követte, mely szakadás viszont a törököknek egyre megújuló beavatkosását vonta maga után. Ez a beavatkozás, majd állandó hódítás pedig századokra vetett véget egy hatalmas, önálló Magyarországnak.

Itt-ott még rémséges küzdelem folyt egyes török csapatok és üldözött magyarok között; még meg sem találták a szerencsétlen Lajos tetemét és már is *kettős királyválasztás* zajától hangzott vissza az egész ország. Az egyik párt *Ferdinánd osztrák főherceget*, Mária özvegy-királynénak bátyját *kiáltotta ki jelöltté*. A főherceg, az 1491. és 1515. szerződésekre alapította jogát, de ezt nem merete hangoztatni. Ellenkezőleg: nov. 30. kelt oklevelében, Mária királynő tanácsára hallgatván, ünepelesen elismerte az országnak szabad választási jogát és megígérte, hogy megválasztatása esetén tiszteletben fogja tartani az ország függetlenségét, annak kiváltságait és jogait, és hogy nem fog idegen tanácsosokat alkalmazni. Ugyancsak Mária buzgóságának köszönhetette, hogy a főnemesség egy része, élén Báthori nádor és Nádasdy Tamás hozzá szegődtek, a kiket azután Ferdinand gazdagon megjutalmazott. Ezen «német párt» a haza megmentését a

A mohácsi vész következményei.

Kettős királyválasztás.

Német párt.

Ferdinánd főherceg.

Habsburg-házzal, nevezetesen V. Károly császárral való szövetségben kereste. E párt okoskodása szerint V. Károlynak már csak azért is kellett Magyarországot összes családi hatalmával megvédenie, mivel különben a török a Habsburg-család többi országaira teszi majd rá kezét. És Ferdinánd csakugyan felolvasta híveinek Károly bátyjának ama levelét, melyben ez azt ígérte, hogy közelebb 100,000 aranyat küld neki segélyül. Egyébiránt a rendek választására bizta sorsát, a kiket e célra Pozsonyba hívott össze.

Nemzeti párt.

E kissé elbizakodott párttal szemben a *köznemesség* zöme *Werbőczy István* vezetése alatt és az 1505. évi végzés értelmében, a *nemzeti királyság elvét* írta zászlajára. A köznemességet a Habsburgok, mint idegen hatalom ellen táplált hagyományos gyűlölet vezérelte, és az a meggyőződés, hogy csakis nemzeti király képes az országot hathatósan megvédeni. Ez a párt a tokaji gyűlésen *Szapolyai Jánost*, az ország leggazdagabb emberét kiáltotta ki trónjelöltnek, kit egyttal (a Habsburg-ház elleni féltékenységből) a francia és lengyel királyok támogattak. Bizonyos, hogyha Szapolyai vonakodik a jelöltséget elfogadni, a nemzeti párt más valakit léptetett volna fel, miért is fellépése jogosult. *Az egyik trónkövetelő épen annyi joggal birt, mint a másik*, és nem holmi személyes indokok, hanem *elvi ellentétből* indult meg e százados versengés. Közös volt a pártok célja: a haza területének és függetlenségének főtartása; de a személyekre, az eszközökre és a módra nézve nem értettek egyet.

Szapolyai János.

Az ellenkirályok választása.

Harmadfél hónappal a mohácsi csata után ment végbe az új király választása. Előbb a köznemesség tartotta Székesfehérvárott a királyválasztó gyűlést, melyen Werbőczy indítványára *Szapolyai Jánost emelték a királyi székbe* (nov. 5.), a kit II. Lajos tetemének eltakarítása után a szent koronával ünnepélyesen meg is koronáztak. Az ország legnagyobb részén kívül a tótországi rendek is elismerték Szapolyait királynak. — Következett erre a decz. 16. *pozsonyi választó gyűlés*, a melyen a Habsburg párthoz szító rendek *Ferdinándot választották királylyá*, kinek a horvát rendek is meghódoltak. A koronázást azonban Ferdinándnak jobb időkre el kellett halasztani.

Így tehát két törvényesen megválasztott királyja volt az országnak.

2. a) A Habsburg-párt. Összeköttetés a császársággal. Védelem a törökök ellen.

A nevezett kézikönyvek folytatólag. Az *oklevéltárakat* I. a kútforrások között (hátrább). Magyar Országgyűlési Emlékek. (Kiadja *Fraknói*) I—III. köt. Erdélyi Országgyűl. Emlékek. Kiadja *Szilágyi Sándor*, I. *Szalay L.*, János király és a diplomácia (Budapesti Szemle. Régi folyam,

III. köt.). U. az, Verböczy és Verancsics Antal (Budapesti Szemle, I.). Horváth M., Adalékok János király külviszonyainak történetéhez (Kis. t. m. I.). Wertheimer, A velencei diplomácia kül. a XVI. és XVII. században (Századok, 1877.). U. az, Magyarország állapota a XVI. és XVII. században. (Századok, 1875). Baumgarten, Gesch. Kaiser Karl V. (2 köt.). Mignet, Rivalité de François I. et de Charles V. (1875). Szulejmán saját naplója az 1529-ki hadjáratról. Magyarra fordítá Budenz J. (Tört. Tár. XIII.). Károlyi Árpád, Adalékok az 1536—38. évek történetéhez (Századok, 1878 és külön lenyomatban 1881). U. az, A német birodalom hadi vállalata Magyarországon 1542 (Századok, 1880). Korrajzok: Smolka Staniszlo, Fekete Iván (Száz., 1883). Thallóczy Lajos, Zay Ferencz (Tört. Eletrajzok, 1885). U. az, Bakics Pál (Akad. értek. 1886). Salamon, Az első Zrinyiek (247. s k. 1.). Zsilinszky M., Patócsy Ferencz (Századok, 1888). Hirschberg, Laszki Hieronimus (Ungar. Revue, 1888). Révész F., Gritti Alajos (Erdélyi Múzeum, 1890). Bauch, Valentin Eck (Ungar. Revue, 1894. 40. 1.). — Nemzetgazdasági tekintetben: Acsády Ignác, Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt (Akad. értek. 1888); Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században (1889); A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi csata után (1890). Hadi tekintetben: Thüry értekezése (Századok, 1893). Chernel, Kőszeg város története (II. rész, 1878). Csergheő, Die freiherrlichen Linien des Hauses Jurisics (Ungar. Revue, 1887). Traut, Kurfürst Joachim II. von Brandenburg u. der Türkenfeldzug von 1542 (1892). V. ö. Hadtörtén. Közlem. 1893. 275. 1. A hadtörténeti bibliográfiát egybeállítva l. ugyanott (1895. 4—5. füzet).

Mindazon ellentétek, melyek a XVI. század első felében az európai politika terén észlelhetők, hazánk viszonyaiba is befolytak. Ezen ellentétek: 1. a római kuria és a protestantismus közötti harc; 2. a Habsburg-ház és a Franciaország megfrigyársai közötti küzdelem; végre 3. a keresztények és az ozmánok közötti ellentét. — Nézzük, vajjon hogy folytak be ezen európai viszonyok hazánk sorsára.

Európai ellentétek.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a Habsburg-párt vérmes reményei, még pedig többszörös okból, nem teljesültek. Először is V. Károly hatalmának súlypontja nem a magyar földre esett, hanem Európa déli és nyugati részeire; e törzországaitól távolabb fekvő Magyarországnak megvédését tehát testvérere bízta, ki azonban egyedül gyöngye volt arra, hogy a szultán hatalmával daczolhasson. — A német birodalomtól remélt segély is jóformán elmaradt; a német rendek nem szívesen segítették császárukat családi érdek miatt kitört háborúiban, és ha olykor-olykor segítették is, a szervezetlen német hadak rendesen későn érkeztek és kudarczczal tértek haza. — Ilyformán tehát hazánk az osztrák Habsburgokkal való szövetkezésnek a várt segély helyett annak kárát látta, a mennyiben a Habsburg-ház elleni török támadásoknak lett színhelyévé. Természetes tehát, hogy az ország többsége, mihelyt ezt tapasztalta, Szapolyai táborába ment át.

A Habsburg-ház hatalmába vetett remények meg-hiusulnak.

Szapolyai nem késétt, a reá nézve kedvező hangulatot és helyzetet kiaknázni. Ügynökei sorra vették az európai udvarokat, még pedig kedvező eredménnyel. A cognaci liga tagjai

Szapolyai János diplomáciai sikerei.

közül *Velence* és *VII. Kelemen* pápa örömet ismerték el Szapolyait magyar királynak, hisz benne a Habsburg-ház nyomasztó hatalma ellen új szövetségest letek. *I. Ferencz* francia király tovább ment: követe által Budán oly szövetséget kötött Szapolyaival, melynek értelmében az ország, ha Szapolyai fiörökös nélkül találna kimúlni, az orléansi herczegre szálland; ennek fejében pedig évenkénti 20,000 aranyat ígért Szapolyainak. *VIII. Henrik* angol király, illetőleg *Wolsey* minisztere részéről be kellett érnie a jó indulattal. A bajor herczegek ellenben, kiket *Ferdinándnak* cseh királylyá való koronáztatása nyugtalanított (maguk emelvén igényt a cseh koronára), véd- és daczsövetségre léptek Szapolyaival.

Fordulat a harc-
téren 1525.

Szapolyai Len-
gyelországba
menekül.

Ferdinánd túl-
súlya 1527.

A diplomácia terén tehát Szapolyainak mosolygott a szerencse; nem úgy a harctéren, a melyen a szeszélyes *Fortuna* a Habsburg-családnak kedvezett. Az 1527—29-iki hadjáratokban *V. Károly* landsknechtjei Rómával együtt *Kelemen* pápát is hatalmukba kerítették, míg a francziák sorait a pestis tizedelte. Hazánkban pedig *Ferdinánd vezérei*, *Fels és Katzia-ner*, a késedelmező Szapolyait Budáról Tokajba szalasztották, innen pedig az országból is kiszorították, mire *Ferdinánd győztesen vonult be Budára, hol országgyűlést tartott, melyen ellenfeleire sujtó itéletet hozatott. Azután Fehérvárra vonult, hol magát királylyá koronáztatta.* E siker hallatára a tótországi rendek is átpártoltak hozzá, ő pedig a magyar zászlós urakból a nádor elnökte alatt megalkotván a királyi tanácsot, melynek *Pozsony*t jelölte ki székhelyül, ismét elhagyta az országot, hogy *Károlytól* újabb segílyt kérjen. (1527).

Szapolyai Szoli-
man szultánnal
szövetkezik. 1528.

A következő évben *János király* lengyel száműzetésében végzetes lépésre határozta el magát. *Követét, Laszki Jeromost, Konstantinápolyba küldte, hol az Gritti Alajos velencei ügynök közbenjárása mellett Szolimánnal szövetséget kötött, melynek értelmében a szultán Szapolyait ótalmába fogadta, megígérvén, hogy mindig támogatni fogja. Védura lett tehát Szapolyainak, de ezért még ez idő szerint sem hódolatot, sem adót nem követelt.* Ebből a török szövetségből a nemzeti párt új erélyt merített és újra szembeszállt a német párttal, még pedig ezúttal szerencsével: az ország nagyobb része 1528-ban Szapolyainak hódolt. Ezt a kedvező fordulatot *János király* leginkább ügyes ügynökének, *Martinuzzi György* pálos barátnak köszönhette. — 1529 őszen maga *Szolimán jött be az országba, harmadízben, hogy János királyt trónján beiktassa. János elébe is ment Mohácsig és Budára kísérte. Innen Szolimán roppant hadával Bécs alá vonult, de Ferdinánd székvárosa oly vitézül állott ellen, hogy a szultán kudarczczal volt kénytelen távozni. Visz-**

Szapolyai túl-
súlyra emelke-
dik 1528.

Szolimán Budán
beiktatja Szapo-
lyait hatalmába,
de Bécs előtt ku-
darczot vall
1529.

* Ez a szerződés tehát nem «véd- és daczsövetség», mint többen neveztek. L. *Thüry* (Századok, 1893. 575. l.).

szatértében Buda várát átadta Jánosnak és azután az országból sok ezer fogolylyal távozott. A Duna melléke az ország középpontjával együtt tehát újra János kezében volt.

Szolimán kivonulása után azonban János király Ferdinánd előre nyomuló vezérei elől újra Lengyelországba futott. A Grittitől védett Budát mindazonáltal Rogendorf, a királyi fővezér, nem bírta elragadni, sőt ezzel a szerencsétlen véget ért ostrommal a bosszús szultánt csak újabb betörésre nógatta. 1532-ben negyedszer jött Szolimán hazánkba és már Bécs alá készült, midőn útját állotta a kis *Kőszeg vára*, melynek lelkes védője, *Juristics Miklós*, maroknyi hadával a roppant török tábornok mindaddig feltartóztatta, míg a közelgő hűvös időszak Szolimánt visszafordulásra nem kényszeríté.

Ezen idő alatt mindkét ellenkirály abban vetélkedett, hogy a fényes kapu előtt egymást bevádolja. Most már nemcsak Szapolyai, hanem előnyös béke reményében Ferdinánd is hajlandónak nyilatkozott *adóízetésre*. És ez alkalommal Szolimán csakugyan békére hajlott és Grittit bizta meg az ország felosztásával. Az erdélyi nemesség azonban ezt az álnok olaszt, ki Erdélyt török fenhatóság alatt a maga kezére akarta keríteni, áruló és vérengző tettei miatt lefejeztette.

Az ellenkirályok Gritti meggyilkoltatásával egymást vádolták, de azért mindegyik remegett Szolimán haragjától. Ez a félelem üdvös tervet érlelt meg bennök. Be kezdték látni a török segély gyászos voltát, nemkülönben azt is, hogy egyik fél sem képes külsegély nélkül legyőzni a másikat. — Békealkudozásokat kezdtek tehát, melyek az *európai helyzet* kedvező befolyása alatt célhoz is vezettek. János király ez idő szerint nem számíthatott sem a schmalkaldeni szövetség, sem I. Ferencz király segítségére, ki ugyanakkor írta alá a nizzai fegyverszünetet. Ily körülmények között *1538. február havában Váradon* létrejött a *béke*, mely szerint: Ferdinánd és János egymást testvérül fogadják és elismerik egymást királyul; Magyarországból mindegyik azt bírja, a mi a kezében van, Erdélyt János, Tót- és Horvátországot Ferdinánd kapja. Ha János fiörökös nélkül találna meghalni, az egész ország Ferdinándra száll. Ha ellenben fia születnék, örökségül ez a szepesi hercegséget kapja. Ha pedig mind Ferdinándnak, mind V. Károlynak fiutódai kihalnának, a korona Jánosra s utódaira száll.

E béke a szent korona testének, az ország egységének helyreállítását eredményezhette volna, ha a szerződő felek azt komolyan megtartják. De ennek épen az ellenkezője történt és így a béke végleges kiindulási pontjává lön Erdély különválásának. Midőn ugyanis Szolimán védenczének kibéküléséről értesült, Szapolyai megfenyítésére sereget indított, mely ellen Ferdinánd nem küldte meg a kikötött segédhadat, úgy hogy Sza-

Szapolyai újabb kudarca 1529.

Szoliman 4. hadjárata 1532.

Kőszeg ellenáll.

Gritti mint a béke közvetítője Erdélyben.

Megölik 1534.

Az ellenkirályok békére hajolnak.

Európai helyzet is békére int.

Nagyvárad béke 1538. febr.

A béke felbon-tása.

Szapolyai János házassága.

János Zsigmond trónörökös születése.

János k. halála 1540.

Martinuzzi a törökkel szövetezik.

Szoliman 5. hadjárata 1541.

Buda megszállása 1541.

Török hódoltság kezdete 1541.

Török és német párt szövetezése.

Német birodalmi hadi vállalat.

polyai csak akként birt a töröktől menekülni, hogy a nagyvezírt megvesztegette. A Ferdinánddal kötött barátság és béke ilyformán véget ért, mert kitünt, hogy Ferdinánd nem képes vagy nem akarja Erdélyt a török ellen megvédeni. Szapolyai azután 1539-ben nőül vette Izabellát, Zsigmond lengyel király leányát, kitől fia született, *János Zsigmond*. Kevéssel később súlyosan megbetegedett, és csecsemő-fiát halálos ágyán Martinuzzi György és Petrovics gyámnoki gondjába és Szolimán pártfogásába ajánlván, 1540. júliusban meghalt.

János halála után Ferdinánd János Zsigmond megbuktatására Majláthot, e hatalmas főurat nyerte meg a maga részére. Martinuzzi azonban Izabella királyné beleegyeztével megújítja. I. Ferencz királyllyal a szövetséget, s azt a czélt tűzte ki magaelé, hogy *az egész országot* majd *egyesíti* János Zsigmond alatt és megvédi Erdélynek függetlenségét, ha mindjárt török segély árán is. És a szerencse kedvezett neki: nemcsak Majláthot győzte le, hanem az özvegy királynénak a bécsi udvarral folytatott fondorlatait is kijátszotta. Arra azonban még a pápa közvetítése mellett sem volt képes rávenni Ferdinándot, hogy Budának sikertelen vívásával ne ingerelje a törököt. Mihelyt *Szolimán* arról értesült, hogy Rogendorf Buda vívására készül, azonnal személyesen sietett a főváros alá, hol Rogendorfnak éj idején a Dunán átkelő seregét tönkre verte és azután *Ó-Budán szállt táborba* (1541. aug. havában). Sátrába hozatta a gyermek János Zsigmondot is, de míg vele enyelgett, a török katonák álnokul belopódtak Buda várába, Szolimán pedig kinyilatkozatta, hogy a várat a gyermek-király nagykorúságáig maga tartja meg, míg a királyné a tiszántúli részekkel érje be. Tette pedig ezt azért, mert attól tartott, hogy az erélytelen és ingadozó Izabella (Martinuzzi ellenére is) Ferdinánd kezébe játszhatná Buda várát. Izabella könnyezve engedett és visszatért Erdélybe. Szolimán pedig Werbőczit bírónak marasztalván Budán, a várat egyik pasájára bizta és az országból ismét kitakarodott.

1541 óta számítjuk a török hódítás korszakát: az ország csak most vesztette el középpontját. — Ezentúl három részre oszlott hazánk s egy középpont helyett három támadt: Pozsony, Gyulafehérvár és Buda. Megindult a részekre való bomlás.

Budának eleste honn és külföldön egyaránt nagy benyomást okozott. Nálunk a megrémült török- és a német-párt egymáshoz közeledett, hogy közösen kísértsek meg a haza felmentését a szőszegő pogány ellen. Martinuzzi is be kezdé látni, hogy ily viszonyok közepette a török veszedelmesebb ellenfél, mint a német, és hogy jobb lesz, ha Ferdinánd egyesíti hatalma alá *az egész országot*. Rávette tehát az erdélyi rendeket, hogy a török elleni közös támadásra nagyobb segélyt szavazzanak meg. Ferdinándnak is sikerült a német rendeket végre valahára egy nagy hadi vállalat megszavazására bírni. Tetemes sereg jelent

meg 1542-ben Joachim brandenburgi örgróf vezérlete alatt, mely Annak kudarcza. azonban a vezér gyámoltalansága, a zilált viszonyok és pénz- A török és német hiány következtében Pest eredménytelen ostromlása után csú- párt újból elvál. fosan feloszlott. E kudarcz a két párt közötti szövetségnek is véget vetett: Martinuzzi és a török párt ezek után nem szolgál- tathatván ki az országot a tehetetlen német pártnak és régibb politikájokhoz tértek vissza.

Joachim hadjáratáért bosszút állani, ez volt célja Szolimán Szolimán 6. had-
6. hadjáratának (1543), melynek folyamában számos dunántúli járata 1543.
erősség (Pécs, Esztergom, Fehérvár) került hatalmába. Kivonu-
lása után pedig pasái folytatták a háborút (Visegrád, Hatvan,
Nógrád eleste). Ugyanekkor házigazda módjára helyezkedvén el
a török, az országot fel is osztotta. — A nemzet pedig mind-
ezeket kénytelen volt elviselni, mert V. Károly nem segíté öcs-
csét. Sőt még ő kért Ferdinándtól löport és huszárokat, kik az-
után a schmalkaldeni háborúban diadalra segítették a protesz-
táns fejedelmek ellenében. (János Frigyes száz választó feje-
detmet egy Lucza nevű huszár fogta el a lochani csatatéren).
Az elhagyatott rendek mindezekben annyira elkeseredtek, hogy
az 1545. gyűlésen Ferdinánd biztosának volt mit hallani a 1545. ország-
gyűlés.
«legvakmerőbb és legrémítőbb kifakadásokból». Ferdinánd
pedig örült, hogy 1547-ben 30,000 arany évi adó mellett, a
szultán valahára békére hajlott, mely 5 évre meg is kötete-
tett. Azután pedig ugyanezen év decz. 25-ikére Nagy-Szom-
batba hívta össze a rendeket, a kiket biztosai útján megnyugtani
igyekezett a béke felől, mely, sajnos, szentesíté az ország feldara-
bolását; de azt hangoztatta, hogy a békét az ország érdekében
kötötte és hogy ő meg bátyja mindig azon voltak, hogy Magyar-
országot, «melynek békéjétől és fenmaradásától függ az egész
Kereszténységnek biztonsága», felszabadítsák. A rendek, vérző
szívvel bár, belenyugodtak a végzetbe, mert nem tehettek egyebet.

Ferdinánd 1547-
ben békét köt.

2. b) Társadalmi viszonyok és vallási ellentétek.

Katholikus szempontból: Lányi-Knauz, A magy. kath. egyház története (2 köt. 2. kiad.). Balics Lajos beccses egyháztörténete még nem ér ideig. Számos értekezés a hittudományi lapokban, kül. a Magyar Sionban. *Bunyitai V.*, A hitújítás történetéből (Századok, 1887). — *Protestáns szempontból:* Varga L., A ker. egyház t. (II. köt.). Balogh Ferencz, A magyar protestáns egyház története, 1872. Farkas József, A magy. prot. egyh. tört. 1881. Rácz Károly, A reformáció története Magyarországon, 1882. Salamon, A reform. tört. Magyarországra (Kis. t. m. I.). Beöthy Zsigmond, A magy. prot. egyházra vonatkozó országos törvények, 1876. Zsilinszky M., A magy. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai stb. 1881. I. köt. Kis Áron, A reform. egyház-zsinatok határozatai (1579-ig). 1882. Teutsch, Gesch. der Reformation im Sachsenland, 6. kiad. 1886. Linberger, Gesch. des Evangeliums in Ungarn u. Siebenbürgen, 1880. Révész, A reformáció hatása Magyarországon (Beszéd), 1884. V. ö. Szlavik, Zur ungar. Reform. Gesch. (1893. Szól kül. Stöckel-

ről). *Herzog E.*, A biblia hatása a magy. irodalomra (Századok, 1886. 278.). *Riedl*, A magy. irod. főbb irányjai (Budap. Szemle, 1893. 204. sz.).
Monografiák: *Révész*, Erdősi János magy. reformátor. 1859. U. az, Dévai Bíró Mátyás, az első magyar reformátor, 1862. *Tóth Farkas*, Debreczen reform. egyházának története, 1884. *Fraknoi*, Henckel János, Mária királynő udvari papja (Akad. értek. 1873). U. az, Melancthon és magyarországi barátjai (Századok. 1874). *Bauch G.*, J. Henckel (Ungar. Revue, 1884). *Fabritius Károly*, Pempflinger Márk szász gróf élete, kül. tekintettel a reformáció elterjedésére (Akad. értek. 1876). *Szabó Károly*, Heltai Gáspár reformátor (Századok, 1867). *Kenessey*, Károli-émlékkönyv (1890). *Thúry E.*, Drágoni Gáspár és a körmendi iskola (Századok, 1888). *Wolf*, J. Honterus (1894). *Pajkoss*, A kassai reform. hitközség története (1888). *Révész Imre*, Magyar tanulók Wittenberg-ben (Akad. értek.). *Jakab Elek*, Dávid Ferencz unitárius püspök emlékezete (1879. 2. köt.). *Pavler Gy.*, Az unitáriusok a XVI. században (Száz. 1881). *Szabó Károly*, Adalékok az erdélyi unitáriusokhoz (Keresztény Magvető, 1872). *Nagy Lajos és Szinén Domokos*, Unitárius írók, 1870. *Kanyaró Ferencz*, Az unitáriusok Magyarországon (1890). *Kohn S.*, A szombatosok Erdélyben (1894). *Szilágyi S.*, A Péchy-család levéltárából (Századok, 1888). *Jakab Elek*, Magyar-lengyel unitárius érintkezések (Száz. 1892). *Deák Farkas*, A szombatosok szertartási könyveiről (Századok, 1875). *Boros György*, Az erd. szombatosok. (Magy. prot. egyh. és isk. Figyelő, 1886). *Ballagi Aladár*, A magy. nyomdászat történeti fejlődése. 2. kiad. *Szabó Károly*, A XVI. század magy. nyomdászatáról (Kis. t. m. II.) U. az, Régi magyar könyvtár, I. Magy. nyomtatványok, I. 1531—1711. II. Hazai német. nyomtatványok 1473—1711. *Jakab Elek*, Erdély nyomdászatának történetéhez (Magy. Könyvszemle, 1881). *Trausch*, Gesch. des Buchhandels in Siebenbürgen, 1879. *Ábel* eml. czikkei. Mint jeles korrajz ajánlható: b. *Kemény Zsigmond* regénye: Zord idők (1885. 2. kiad.). A kézikönyvek között különösen: *Fessler* III., 618, 632—659. és IV. 273. l.

Az ország ketté-
szakadásának
rossz követke-
ményei.

A főnemsek
elfajulása.

Az ország kettéválásának máskülönben is káros következményei lettek, a miket leghamarább a főnemsek körében lehetett észlelni. Menthetetlen ugyanis a legtöbb főúrnak ama lelkiismeretlen magatartása, melylyel azok önző érdekből minduntalan pártot, illetőleg urat cseréltek. Épen a legelőkelőbbek cseréltek legtöbbször pártot, minden újabb árulásért újabb jutalmat nyervén. Helyesen jegyezték meg íróink, hogy tehetségekben ez a korszak nem szegény, de feddhetlen, tiszta jellemet nem képes felmutatni. Még leghíresebb hőseinknek emlékét is egy-egy szégyenfolt rútitja el. Mintha csak mindnyáját a kincsek és javak után való olthatatlan szomj kalauzolta volna. Egyik sem szégyellte lefoglalni a szomszéd özvegyasszony földjét és a legtöbb azt vallotta: hogy «a ki bírja, marja».. Hogy mekkora volt az általános fejetlenség, mutatja egy közönséges kalandor-, «Fekete Iván»-nak («Iván czár») esete, a ki Szeged táján majdnem független hatalomra birt szert tenni, míg Szapolyai meg nem semmisíté hatalmát. Mások is követték példáját és rablóváraikból rettegették a vidéket. Ezek miatt elég panaszt emeltek ugyan az országgyűléseken, annyit, hogy utóljára el is tiltották azok tárgyalását. Különben megjegyzendő, hogy az urak soha sem beszéltek többet a haza megmentéséről, mint akkor, de soha kevesebbet nem tettek annak megmen-

tésére. A hozott törvényekből pedig csúfot üttek. — Irtózáttal fordult el e képtől a velencei követ, azt mondván: «Magyarország holttetem».

A pártviszonyok bomlásából és az állam süllyedéséből lassan-
 kint új *nemesség* emelkedik. A mohácsi gyásztéren közel 6000 ősi nemes család sarjadéka veszett el, kiknek birtokait a szomszédok foglalták le. Új családok lépnek a régi nemes családok (a Kani-zsaiak, Drágffyak) helyébe és az ellenkirályok sietnek híveiket nemesi rangra emelni és birtokokkal elhalmozni. Némelyek, közülök külföldi urak is, a jószágvesztésre ítélt nemesek birtokait kapják az ellenkirályoktól. A polgárok is élnek az alkalommal és annyi nemesi jószágot vásárolnak össze, hogy a rendek ilyenek vételétől utóbb el is tiltják őket. Természetes, hogy az új főnemesek, kiknek kardjára és pénzére az ellenkirályoknak szükségük volt, rövid idő alatt befolyásra és rangra emelkedtek, míg maga a köznemesség sorsa az életért való küzdelemben mindjobban mostohábbra fordult.

Új nemesség alakulása.

A milyen élénk az átalakulás politikai és társadalmi téren,
 épen olyan a vallás terén. Az 1526. évtől fogva a század utolsó negyedéig a reformáció mind jobban elterjedt hazánkban. Számos polgár és világi főúr, olykor-olykor egy főpap is, az új tanhoz szegődött, a jobbagyok pedig akarva, nem akarva uruk példáját követték. A század végén az erdélyi mágnások között alig volt még három katolikus, a lutheránus községek száma meghaladta a 900-at, a kalvinistáké még többre rügött. — Mily viszonyok készítették elő a talajt a reformáció befogadására, azt részben már láttuk. Közreműködött annak elterjedésében, hogy a mennyiben a katolikus Habsburg-ház és a pápa nem tudta Magyarországot megmenteni, sokan elvesztették a régi hitben való bizalmukat. Az ország java része, öt püspökség területe, a törökök hatalmába esvén, az oda való hívők lelkész nélkül maradtak. («Ha papjaink volnának, a hitetlenség még sem áradt volna el annyira», panaszodik a temesváriak kérő levele). A főurak közül sokan önzésből hagyták oda a katolikus egyházat, hogy az árván maradt egyházi javakat lefoglalhassák. (Bebek Ferencz például egymaga 100 elrablott harangból veretett pénzt.) Az elrendelt üldözéssel nem törődött többé senki; az ellenkirályok, hogy pártjukat ne csökkentsek, elnézték, ha főuraik az új hitre tértek. A magyar rendek különben már 1548-ban felszólaltak az üldözés ellen, az erdélyi rendek pedig 1557-ben és 1563-ban iktattak a protestánsok és reformátusok számára vallásszabadságot a törvénybe és ezzel az üldözés véget ért. — Míg tehát a XVI. században Európa több államában véres vallásüldözés dühöngött, nálunk e tekintetben hosszabb időre béke és türelem vetette meg lábát.

Vallásos ellen-
 tétek.

A reformáció
 gyors elterje-
 désének okai.

Üldözés szünetel.

A kultuszban
nem történik
igen változás.

Említendő még, hogy a *szertartásokra nézve* az új hit térítői és hívói nem igen tértek el a katolikus egyház szokásaitól, kivált ott, hol üldözéstől kellett tartani. Onnan van, hogy több kiváló főúrról, mind például Perényi Péterről és Nádasdi Tamásról, nem tudni határozottan, katolikus volt-e vagy sem. Még feltűnőbb, hogy magának a Habsburg-családnak több bizalmas barátja s hive viseltetett nagy hajlammal az evangélikus hit iránt. Így például Mária királynő gyóntató-atyja, *Henckel*, is rokonszenvezett a lutheránus tannal. Ferdinánd király fia, *Miksa*, nem akart gyónni, nem hitt a szentekben, a cölibatus eltörlését sürgette, nemkülönben a két szín alatti áldozást. Sőt római királylyá választatása alkalmával a pápa titkos brevében (még a nuntius sem tudott róla), megengedte, hogy Miksa tényleg protestáns ritus szerint vegye magához az úrvacsorát.* Ferdinánd kétségbeesett fiának gondolkozása fölött, de Miksa, úgyszintén bizalmas barátjai (Schwendi Lázár hadvezér, Crato orvos) nem áldozták fel meggyőződésüket.

Az első térítők.

Az első térítők sorából kiemelendők: a *Luther* szellemében működő *Fischer András* (az első térítő a felvidéken, nevezetesen Löcsén), a brassói *Honter János* a szászok földjén, kiknek grófja, Pempflinger Márk, szintén az új tanra hajlott; a Szepességen és Sárosban pedig *Stöckel Lénárt*. Ezek lutheránus szellemben hirdették az evangéliumot és leginkább a németajkú városok polgárai között találtak követőkre. — A *kálvinizmusnak*, vagy mint nevezni kezdték, a «magyar hit»-nek főbb térítői ezek valának: *Kalmáncsai Márton* Debreczenben, *Dévai Biró Mátyás* («az első magyar reformátor»), továbbá *Mélius-Juhász Péter* és *Huszár Gál*. Kalvin tana leginkább a tiszavidéki magyarságnál és Erdélyben vert gyökeret. — Erdélyben azonfölül a Socinus által alapított s *Blandrata* orvos által terjesztett *unitáriusok* tana terjedt, kiknek *Dávid Ferencz* lett első püspökük és később, Báthory István alatt, vértanujok. Később még a zsidók némely szokását követő *szombatosoknak* akadunk nyomára, kiknek Péchy kancellár volt pártfogójuk és legfőbb emberük, migsem ő is börtönbe került.

Már a hittérítők neveiből is kitetszik, hogy több magyar is volt közöttük. Biró M. például, jóllehet Wittenbergben végezte tanulmányait, alig értett németül, a latin nyelv lévén a tudomány nyelve. Viszont túlzás, ha valaki azt állítja, hogy az összes magyarság felcserélte hitét. A székelyek például megmaradtak a kath. egyház kebelében. Arra van azonban példa, hogy *egyesek*, úgymint *községek többször változtatták hitüket*, a szerint, a milyen hitű papra és tanítóra tettek szert.

* L. *Altman*, Eine Denkschrift zur Wahl Max. II. és *Schlecht*, Briefwechsel zwischen Ferdinand I. u. Pius IV. (L. Századok, 1894. a 82. lapon.) Szolgáljon ez egyszersmind *Karácsonyi J.*-nak is válaszul, szint-úgy a következő jegyzet.

Az új egyházak között a *lutheránus egyház* szervezkedett legkézbőbben, ez csak a *Thurzó György nádor vezetése alatt 1610-ben tartott zsolnai zsinaton nyerte hierarchiáját és szervezetét. A kálvinista egyház már az 1567. debreczeni zsinaton állapította meg tanait és fegyelmét. Az unitárius vallást pedig az 1571. tordai országgyűlés tette a három befogadott vallással egyenrangúvá, de utóbb, Báthori István alatt, mégis üldözöbe vették az unitáriusokat.*

Az új egyházak szervezése.

Van még egy fontos, még pedig káros hatása a magyar reformációnak: növelte az országnak feldarabolását. Mintegy magától történt, hogy a katolikusok a katolikus Ferdinánd pártjára állván, a bécsi udvar politikájához szítottak. A protestánsok ellenben, különben is az ország keleti részeinek lakói, Erdély fejedelmeihez simultak, kik majdnem kivétel nélkül a vallásszabadság elvét hangoztatták, mely csakhamar összeforrt a politikai szabadság és az alkotmány elvével.

A reformáció növeli az ország feldarabolását.

De éppen ez utóbbi körülményből folyik a *reformációnak, nemkülönbén az ország kettészakadásának áldásos következménye*. Hazánk szerencséjére ugyanis a két új politikai középpont közül legalább az egyik, az erdélyi, a *gyulafehérvári udvar, magyar maradt mindvégig és pedig jellegre, nyelvre, művelődésre és társadalomra nézve egyaránt*. Másfél századon át az erdélyi fejedelmek udvara a nemzeti fejlődés és szellem igazi középpontja, nem pedig a pozsonyi helytartótanács, avagy a budai pasa palotája, és Erdély fejedelmei őrizték meg jobb idők beálltaig egy szabad és független Magyarországnak eszményét. Maguk az események igazolják azt az állítást, hogy mind a *magyar alkotmány, mind a vallásszabadság fennmaradása Erdély különválásához volt kötve*. Mi lett volna a nemzetből, ha Erdély akár a német-, akár a töröknek lesz zsákmánya? Azért vallották be még oly buzgó kormánypárti katolikusok is, mint Pázmány Péter érsekprimás, hogy «*Erdély szükséges a magyar nemzet fennmaradására*» és azért óhajtotta Pázmány, hogy *Erdély ne vesszülse el önállóságát, mert különben mindjárt «gallérunk alá pökik a német»*. Mignanelli pápai nuntius pedig ugyanennek a meggyőződésnek adott kifejezést, mondván: *Ha Erdély elbuknék, Magyarország is ki volna szolgálatva prédául a töröknek*.^{*} Erdélyből indult ki mindaz a mozgalom is, mely a magyar szabadság visszaállítását czélozta. És ezt maguk az erdélyi rendek is érezték, midőn kinyilatkoztatták, hogy «*boldognak érzik magukat, mivelhogy vérökből való és nyelvöket beszélő uruk van*», míg a magyar rendek ezt sokszor sajtó szívvel nélkülözték.

A reformációnak és az ország kettészakadásának áldásos következményei.

A protestáns Erdély különválásának nagy fontossága.

^{*}L. *Fraknoi*, Pázmány P. 210.1.—Mignanelli szavait pedig l. a *Friedensburg* által kiadott: «Nuntiatuberichte aus Deutschland» II. köt.-ben. V. ö. Századok, 1893. 902. l. — Zrinyi Miklós «Siralmas Panaszá»-ban (Történ. Tár 1890. 272. l. 4. sor) Pázmánynak következő szavait idézi: «*A magyarországi szabadság csak addig fog tartani, míg az evangélikusok oltalmazhatják.*»

2. c) Országgyűlések. Követek, utasítások; a főrendi és az alsó tábla megalakulása. Alkotmányos élet. Sérelmek. Pénzügy. Hadügy.

Magyar Országgyűlési Emlékek. Kiadja *Fraknoi Vilmos*, a IX. kötet-től kezdve *Károlyi Árpád*. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Kiadja *Szilágyi Sándor*. Az említett közjogi és jogtörténeti művek (32—33. lap). *Szilágyi S.*, A magy. kamara (Történ. Tár. VIII.). *Kriskó Pál*, A körmöczi régi kamara és grófjai (Akad. értek. 1880). *Hajnik*, A nemesség országgyűlési fejenként való megjelenésének megszűnése (Akad. értek. 1873). *Szécheny Antal* gróf, Történeti tanulmányok, 1881. *Zsilinszky M.*, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Mostanig 3 köt. I. 1523—1608-ig, II. 1608—47-ig, III. 1648—87-ig. *Acsády Ignác*, Magyarország pénzügyei I. Ferd. korában (1888). U. az, A pozsonyi és szepesi kamara és a jobbágyok adózása 1564—1576. (Együttesen e cím alatt: Két pénzügytörténeti tanulmány. Akad. 1894). Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században (1889). *Márjássy Béla*, A magyar törvényhozás és Magyarország története. (Számos kötet.)

Országgyűlések és részgyűlések.

Ferdinánd 30 év folyamán 24-szer tartott magyar országgyűlést. A magyar, erdélyi, horvát és tót rendek akkor még külön-külön tanácskoztak. A két utóbbiak gyűléseit részgyűléseknek hívjuk. Előfordultak továbbá az úgynevezett táborgyűlések (nevezetesen Erdélyben), melyeknek hivatása abban állott, hogy nem lévén lehetséges bevárni az országgyűlés határozatát, rögtön intézkedjenek az ország védelméről.

A két legfontosabb változás, melyet az alkotmányos élet alakilag Mohács után felmutat, ezek 1-ször: *országgyűléseink* nem többé a Rákoson, szabad ég alatt, hanem tanácskozási termekben tartattak és a rendek 1528 óta egyúttal *2 házra, táblára oszlottak*; 2-ször, a köznemesség, mely az alsó táblán foglalt helyet, többnyire, 1571 óta pedig rendszeresen nem személyesen és fejenként, hanem *megyék szerint és megválasztott követei által képvisellette magát* az országgyűlésen.

1608. évi törvények.

Mely «karok és rendek» birjanak a magyar országgyűlésen képviseleti székkel és szavazattal, erre nézve csak az 1608. évi országgyűlésen állapodtak meg a rendek véglegesen. Ezen országgyűlés szerint ugyanis a felső tábla tagjai: a megyés püspökök, és kiváltságos prépostok, továbbá a mánások, vagyis az ország bárói és az országtanácsosi címmel bíró nemesek; az alsó táblánál: a királyi tábla tagjai, a káptalanok, megyék és a következő 8 szabad királyi város követe: Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagy-Szombat, Bártfa, Eperjes és Sopron. E szerint a *négy országos rend*. Így maradt ez 1848-ig, csakhogy a városi követek száma utóbb nagyon felszaporodott.

A felső tábla tagjai.

A négy országos rend.

A követek utasításai és jelentései.

Fontosak ránk nézve a városi és megyei *követeknek utasításai és jelentései*. Ezen utasítások vetnek világot az ország szükségleteire, bajaira, valamint a közhangulatra is. Ezek az okira-

tok annál fontosabbak, mert az országgyűlési tárgyalások jegyzőkönyvei elvesztek és mert ezeknek részleteiről csakis a városok részéről kiküldött követek jelentései útján értesülünk. Belőlük látjuk azt is, hogy a nemesi követek nem igen fértek meg a városi követekkel, kiknek sérelmeit olykor lármával hallgattatták el. Másrészt igaz, hogy a polgári osztály gyakran szűkeklültséget tanúsított az országos bajokkal szemben.

Tekintsük a *gyűlések tárgyalási módját*. A királyi biztos megnyitván a gyűlést, előterjeszté a kir. propositiókat, melyekre nézve a két tábla egymás közt egyszeres vagy többszörös izenetváltás útján megegyezésre jutván, a királynak felirat alakjában válaszol. A királyi tanács a felirat erősebb kifejezéseit módosítja, miben a rendek vagy megnyugszanak, vagy nem. Utóbbi esetben új felirat készül és ez mindaddig ismétlődik, míg vagy a korona vagy a rendek engednek. Van rá eset, hogy a két tábla között négy izenetváltás is történt, sőt 1552-ben mind a kettő külön feliratot terjesztett a trón elé. Szavazásra nem került rendszeren: ha igen: abszolút többség döntött, így még a nádorválasztásnál is. — Mindkét tábla, de még inkább a kormány gyorsan szeretett végezni. Az országgyűlés rendszeren csak 5—6 hétig tartott. A rendeknek e türelmetlenségén nincs mit csodálkozni, ha tekintetbe vesszük az akkori idöket, valamint azt a körülményt, hogy még Pozsonyban is csak kevés kényelemmel találkoztak.

A *megalkotott törvényeknek szövegezése* is sok vitára szolgáltatott okot. Ez csak az országgyűlés berekesztése után történt, rendszeren a nádor ítélő-mester által, még pedig a kormány parancsára akárhányszor önkényes módon.

A kormány rendszeren azt követelte, hogy a rendek először az adókat szavazzák meg; a rendek ellenben a sérelmekkel (gravamina) álltak elő és csak ezeknek legalább részben való orvoslása után szavazták meg az adót; a napirend meghatározása minden gyűlésen heves vitákat szokott előidézni.

A *legtöbb sérelemre a király és udvarának távolléte, a kir. tanács német tagjai, a kormány alkotmányellenes törekvései, rendeletei s adószedése, végül az idegen hadvezérek és a zsoldos hadak rablásai* szolgáltatnak okot.

A mi az első pontokat illeti: maga I. Ferdinánd király is, daczára annak, hogy hitlevelében és a koronázás alkalmával ünnepélyesen elismerte Magyarország állami függetlenségét és teljes önállóságát, az alkotmány megtartását pedig esküvel fogadta: még sem lakott az országban és Bécsből, német tanácsosokkal kormányozta Magyarországot. Még pedig úgy szerette volna kormányozni, mint az örökös osztrák tartományokat, melyekkel az országot többi országaival egybeolvasztani törekedett. A Habsburg-családból választott királyok és a bécsi udvarnak ezen állandó törekvése okozta első sorban azt a ren-

A gyűlések tárgyalási módja.

A törvények szövegezése.

A napirend feletti viták.

A sérelmek okai.

1547: V.

geteg sérelmet, mely ellen a rendek minduntalan tiltakoztak és óvást emeltek.* Ebből származott az az ellentét és bizalmatlanság király és nemzet között; onnan a gyűlölet és gyanú az idegenek ellen. Az udvarnak bizalmatlansága a magyarokkal szemben annyival is indokolatlanabb, mert az 1547: V. törvényczikkben a rendek nagy és fontos engedményt tettek I. Ferdinándnak, azt mondván: «Mint hogy az ország rendei nemcsak ő Felsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is minden időkre alávetették magukat, ha egy főherceget küld is a maga képében, engedelmességni fognak neki». — E törvénynyel a Habsburg-ház örökösödésének kérdése kétségtelenül újabb stádiumába lép: a választás elve mellé az örökösödést csatolták a rendek, a mennyiben a Habsburg-ház örökösödését általában, elvileg, elismerték, de nem az elsőszülöttség rendjén és nem azon az alapon, hogy a habsburgi magyar királynak egyúttal az örökös tartományokat is birnia kell. — Így az ország viszonya 1687-ig a Habsburg-ház többi országaihoz esetleges történeti kapocs; a választás elve továbbra is fenmaradt és a hitlevél meg koronázási eskü tovább is záloga az ország önállóságának és biztosítéka az alkotmány fenmaradásának.

Adók.

Az adó és újonczok megszavazásának jogát a rendek sohasem engedték ki kezükből; a mely évben a király nem hívott egybe országgyűlést, azon évben adót sem szedhetett, mint pl. I. Ferdinánd egyszer hét évig. — Az adók legnagyobb részét a török elleni háború, a zsoldosok s a végvárok fentartása nyelte el. Az évente kapunkint kivetett adóösszeg 1 frttól 18 frtig változott. Mivel pedig a török hódoltság következtében a porták száma és ezzel együtt a kapuadó is nagyon alászállt, behozták az úgynevezett dicá-t, vagy a rendes adóvá lett segélyt, subsidiumot.

Udvari kamara.

Az adónak kezelése miatt is sok volt a panasz. Ferdinánd 1531-ben Bécsben Pempflinger Márk elnöklete alatt, mint legfelsőbb magyar adóhivatalt, a *magy. udvari kamrát* állította fel, mely azonban sok tekintetben mégis a bécsi udvari kamarától függött. Az országgyűlés ezen, az alkotmány keretén kívül, külföldön működő kamra ellen ismételten felszólalt ugyan, de

* Jellemző e tekintetben az 1547. nagyszombati országgyűlés. Kérve kérte Ferdinánd királyt, «jöjjön valahára az országba», mert «a megjelenésétől várják a törvénytelenések megszüntetését». Később, Ferdinánd fia és utóda, Miksa alatt, sok csalódás után, már merészebben beszéltek a rendek. Az 1576. évi országgyűlés vezérférfia, a különben kormánypárti Radéczy, egri püspök, arra kérte Rudolf főherceget, járjon közbe felséges atyjánál (Miksa királynál), hogy «Magyarország felszabaduljon valahára a zsarnokság, megfélemezés és szolgaság alól, melybe Miksa király trónralépte óta süllyedt». Miksa legközelebbi levelében «ily szemtelenség» fennakadva, azt felelé, hogy «ő neki csak olyan joga van Magyarországon adót kivetni és katonát szedni, mint más tartományában», mi ellen a rendek újból hevesen tiltakoztak.

hasztalanul. — Miksa király alatt azután Pozsonyban és a Szepességen állított a kormány kamrákat, mintegy amannak fiókjait.

A magyarok elleni bizalmatlanság abban is mutatkozott, ^{Hadsereg.} hogy magyar vezéreket az udvar nem alkalmazott. Az idegen kapitányok pedig és rabló zsoldosok nemcsak hogy a törökkel nem birtak, hanem mint ellenséges földdel bántak az országgal, mi számtalan panaszra szolgáltatott okot. (A hadviselésről bővebben alább.)

Sok panasz hallatszott a *magyar királyi tanács* ellen is; ^{Magyar kir. tanács.} ezt a tanácsot a bécsi kormány ugyanis még magyar ügyekre vonatkozólag sem szokta rendesen megkérdezni. Más baj is volt. I. Ferdinánd és utódai sokszor megígérték, hogy magyarokat fognak oda kinevezni s hogy hallgatni is fognak azokra, de ez nem történt meg. A főbb méltóságokra is idegeket nevezett ki a bécsi kormány. Sőt 64 éven át a nádori méltóságot sem töltötte be, mely méltóságban a német tanácsosok az önkénynek egyik főakadályát látták. Ezen idő alatt a főpapi rendből kinevezett kir. helytartók (locumtenens) és alnádorok hajtották végre a bécsi kormány rendeleteit, mely törvénytelenység ellen a rendek hasonlóan számtalanszor felszólaltak, mígnem a kormány 1608-ban új nádorválasztást rendelt el. — Ime: mily nehéz feladat jutott a rendeknek emez időkben, hogy az országot a keleti hódítás és a nyugati absolutistikus befolyás ellen megvédjék.

3. Erdély függetlensége. Arisztokrata, református, nemzeti kormány. Kísérletek az egyesítésre.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek (kül. a bevezetések). Ideszól az I—V. köt. Magyarorsz. Orsz. Eml. I—IX. köt. *Szilágyi S.*, Erdély története. I. 280. *Horváth*, IV. 156. *Szatay L.*, IV. *Sayous*, II. 48. *Szatay J.*, II. köt. 97. 1. *Kerékgyártó*, III. 84. *Fessler*, III. 500. és IV. 1. s k. 1. *Huber*, IV. köt. 3. fej. és: *Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella 1551—55* (Archiv für österr. Gesch. 189.) és: *Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. und Bruder Georgs Ende* (u. ott, 1890). *Mikó Imre*, Erdély különválása Magyarországtól (Akad. értek., 1860). *Szilágyi S.*, Az erdélyi alkotmány alakulása (Századok, 1876). U. az. *Nádasdy Tamás* erdélyi követsége. 1540. (Akad. értek., 1876). *Jakab Elek*, A Ghycziek Erdély történetében (Akad. értek., 1876). *Teutsch*, *Gesch. d. Siebenbürger Sachsen*. II. és: *Abriss der Gesch. Siebenbürgens 1526—1699* (Archiv des Vereins für Siebenbürg. Landeskunde 26. köt. 1894). *Gindely*, *Rudolf II. und seine Zeit*. 2 kötet. *Gyalui*, Az önálló erdélyi fejedelemség vezérlő eszméi (Erdélyi Múzeum, 1893). *Posta B.* és *Réthy L.*, Erdély érmei (Tört. Tár. 1893).

Martinuzzi irodalom: *Horváth M.*, *Fráter György élete* (Történeti zsebkönyv, 81. l. és Kis. t. műv. IV. 1.) *Utiesenovic*, *Leben des Cardinals Georg Utiesenovic*. 1881. (L. Századok, 1881. 48.). (Az oklevéltárat 1. a kútfők között.) *Barabás Samu*, *Martinuzzi György* (Magy. Heliikon, 1885). *Druffel*, *Der Mönch von Siebenbürgen und Kurfürst Johann*

von Brandenburg (Forsch. z. deutschen Gesch. VII.). *Huber* eml. dolgozatai. V. ö. *Krones* III. 216—17.

Horváth M., Erdély állapota Martinuzzi megöletése után. (Kis. t. m. IV.). *Kropf Lajos*, Castaldo Erdélyben (Hadtört. Közl., 1895). *Szádeczky Lajos*, Izabella és János Zs. Lengyelországban 1552—56-ig (Akad. értek., 1888). *Szádeczky Lajos*, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (M. Helikon, 1885). *Szádeczky*, Báthory J. lengyel király titkos terve (Száz., 1882). U. az, Báthory István és egy magyarországi összeesküvés (Száz., 1886). U. az, Báthory István lengyel király válasza (1887). *Csopey* értekezése a Budapest. Szemlében, 1888. 139. s 140. szám). A lengyel műveket Báthoryról I. Ungar. Revue, 1889. *Ayerbe* marquis műve San Clemente spanyol követ lengyel és magyar küldetéséről 1586—1607. (V. ö. Századok, 1893. 717. 1.). *Szádeczky L.*, A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században (Erd. Muz., 1892). *Lénárt*, Báthory Zsigmond erd. fejedelem története. 1881. *Szádeczky*, Békés Gáspár élete (Történ. Életrajzok). *Smolka J.*, Egy nagy liga terve. 1583. (V. ö. Századok, 1890. 612. 1.). *Szádeczky*, Mária Krisztianna (Századok, 1883). *Szilágyi S.*, Carillo Alfonz diplom. követségei (Akad. ért. 1877). *Komáromy András*, A mezőkeresztesi csata (Hadtört. Közl., 1892). *Gömöry G.* és *Horváth Jenő* cikkei (u. ott) és *Kropf Lajos*, Egervár eleste és a mezőker. csata (u. ott, 1895). *Teutschländer*, Der Woiwode Michael der Tapfere (1879). *Szádeczky*, Mihály vajda (1882. II. kiad. 1893). és számos cikk Mihály vajda koráról, a Történ. Tárbán (1892—1886). *Nagy János*, Székely Mózes (Századok, 1869). *Veress*, Székely M. gyilkosa (Történ. Tárbán, 1893). *Szádeczky L.*, A mirizslei csata 1600 szept. 18. (Hadtört. Közl., 1893). *Mika S.*, Erdélyi zászlók 1600. a gorozslói csatából (Turul, 1893). *Thaly K.* cikke (u. ott). *Schmidt*, Eine moldauische Sturmflagge. (V. ö. Századok, 1894. 392. 1.). *Schuler-Libloy*, Aus der Türken- und Jesuitenzeit. 1867. *Hammer*, *Zinkeisen* és *Lázár* eml. művei folytatóan. V. ö. *Ipolyi Arnold*, Rimay levelezése és iratai (1887). *Fraknoi V.*, Egy magyar jezsuita a XVI. századból (Szántó István). (Kathol. Sz. 1887). *Szádeczky L.*, Kovacsóczy Farkas, a Báthoryak kancellárja 1576—94 (1891. Történ. Életrajzok). Levelezése a Történ. Tárbán, 1892—93. *Mika Sándor*, Weiss Mihály Történ. Életr. 1893.)

János
Zsigmond
1540—1551.
Martinuzzi
György.

Erdély története 1538-tól 1552-ig *Martinuzzi (Frater) György*, tk. nevén *Utyesenovich György* névéhez fűződik. Besnyőben megismerkedvén Szapolyai Jánossal, szegény barát létére csakhamar annyira kiérdemelte annak bizalmát, hogy rövid idő alatt Szapolyainak első tanácsosává lett. Később, mint János Zsigmond gyámja, Izabellával és Petroviccsal szemben már nehezebb volt az állása, mert ezek őt is, politikáját is gyűlölték; mind a mellett annyira érezték szellemi fölényének varázsát, hogy válságos pillanatokban térden állva kérték, hogy ne hagyja őket elveszni. 1540-ben még csak kincstartó volt, 1542-ben már a helytartó és két évvel rá a főbíró méltóságát is egyesítette személyében. Ura lett Erdély pénzügyének és hadügyének, valamint igazságszolgáltatásának. Incselkedő ellenfeleivel szemben mindenben a rendekre, a nemesek és a polgárság jóakarátára volt utalva, kik nélkül semminemű fontos dolgot nem végzett. Az önálló, alkotmányos Erdély szervezése Martinuzzi és a rendek közös munkájának eredménye.

Midőn Martinuzzi Budavár eleste után, 1541-ben Erdélybe Belpolitikája. visszatért, János Zsigmondnak ügye igen rosszul állott, de azért a barát nem rettent vissza a nehézségektől. Majláthot, Ferdinánd hatalmas szövetségesét elzáratta, azután pedig az országnak három nemzetét János Zsigmond fejedelemsége alatt szorosán egyesíteni törekedett. *Erdély ugyanis akkoriban három külön darabból állott, a tiszavidéki részekből, az úgyn. temesi bánságból és Erdélyből.* Ezek a részek külön országgyűléseket tartottak; a bánság Petrovics szavára hallgatott, a tiszai részek Ferdinándhoz szitottak, a tk. Erdély pedig ingadozott. Martinuzzi legfőbb feladata ezek szerint az ország szorosabb egyesítésében állott. Az 1542. évben tartott két országgyűlésen mint újonnan megválasztott kapitány-helytartó *rávette a magyar, székely és szász nemzetet, hogy egymással a régi véd- és daczövetséget kül- és belellenség ellen megújítsák (1542. évi tordai unió).* A rendek megígérték továbbá, hogy nem fognak többé külön-külön külföldi fejedelmekhez járulni, sem azoknak köveit befogadni. Ez engedmény fejében Martinuzzi a három nemzetből kiszemelt *tanácsot* vett maga mellé. Hogy pedig a túlsúly a magyar elem kezébe kerüljön, a részek képviselőit is behívta az erdélyi országgyűlésre. Ezen, 1544-ben *Tordán tartott gyűlésen* alkották Erdély és a részek közösen az egymást kötelező hadmozgósítás és adómegszavazásról szóló törvényeket is: *e gyűlés vetette meg alapját az egységes, alkotmányos erdélyi államnak.**

A három nemzetet szorosabban fűzi egymáshoz.

Tordai unió.

Az 1544. évi tordai gyűlés.

Az állam jövedelmét is szaporította Fráter György. Az Adók. erdélyi magyar nemesség jobbágysai személyében portánként fizetett idáig adót, mely azonban nem lehetett nagyobb 99 denárnál; a szászok egy összegben körülbelül annyit ajánlottak meg, a mennyit a nemesség portája tett; a székelyek azonban nem fizettek más adót az úgynevezett ökörsütésnél.** Martinuzzi már most kivitte, hogy török-adó fejében a székelyek is elvállaltak 2000 forintot. Ezen és más intézkedés folytán a kincstár évi jövedelme 300,000 forintra rúgott. (Nagy összeg akkor, midőn egy köből zab 20 denár, egy font hús 2 denár volt.)

Erdélynek hadi szervezete, a földrajzi viszonyoknak meg- Hadiszervezet.

* Az erdélyországi gyűlés így volt szervezve. A ki összehívta, az terjesztette elő a propositiókat is; a gyűlés megadta rá a választ és összeírta kéréseit, melyek, mihelyt azokat az összehívó fél megerősítette, törvényerővel bírtak. A törvényeket az ítélőmesterek fogalmazták, kiknek jegyzői leírván azokat, 1 frtnyi díj mellett belőlük egy-egy példányt a megyék és városok követeinek kiszolgáltattak. Tagjai voltak a gyűléseknek: a főurak, főispánok, a megyék, székek, vidékek, városok követei, a nagyszabeni polgármester és bíró. Szóval ugyanazon elemek, melyeket később ezen elnevezésbe foglaltak: főurak, lakosság, székelyek, szászok.

** Ez az adó onnan vette nevét, hogy minden telek tartozott egy ökröt adni, melyre azután a kir. bélyeget rásütötték. A székelyek csak akkor fizették ezt az adót, ha a királynak fia született.

felelőleg, védelmi természetű volt, mely védelmi rendszer az ország várainak hálózatán nyugodott. Az ország állandó hadserege rendszeresen 6000 emberre rúgott, ezek a «haczerok» vagy a «kék darabantok». Fizetésüket egyenlően vállalta el a három testvérnép, de azok vezérletében is osztozott. Ehhez a hadhoz nemzeti fölkelés járult, 60—80,000-re rúgó tarka-barka tömeg, melybe előbb lelket kellett önteni, mihez különben Martinuzzi kitünően értett.

Vallási viszonyok.
Református többség.

Fentebb már megemlékeztünk az erdélyi rendeknek vallási türelméről (1557. és 1563. végzés). Martinuzzi maga ugyan nem kedvelte a protestánsokat; mindamellett a rendek ismételtén kimondták, hogy «Erdélyben mindenkinek szabad legyen megmaradni az Istentől neki adott hitben». A nemesség zöme, nemkülönben az udvar a református hitet vallotta. Maguk a fejedelmek azonban (a XVI. században), János Zsigmond és Székely Mózes kivételével, katolikusok maradtak.

Martinuzzi külügyi politikája.

Forduljunk most a *külügyi politika* terére. Fráter György lelke előtt mindvégig egy nagy és magasztos cél lebegett: *egész Magyarországnak egyesítése. Elemlén János Zsigmond vagyis az erdélyi fejedelem által próbálta ezt az egyesítést létrehozni.* E cél elérésére előbb magából Erdélyből kellett egy egséges hatalmas országot alkotni, mely előkészítő feladatot, mint láttuk, megoldotta. Szükségesnek látszott továbbá, hogy Erdély és a porta között *barátságos viszony* álljon fenn, hogy a szultán az erdélyi fejedelmeket támogassa. Az *Erdély és a fényes kapu közötti viszonyt* Martinuzzi ideje óta az úgynevezett *athnamék szabályozták*, melyek főpontjai: 1. a fejedelem évenként 10,000 aranyat fizet, (ezt az összeget utóbb egy ideig 15,000-re emelték); 2. ezen adó fejében Erdély ura a szultán pártfogására számíthat. És csakugyan addig, míg a porta józanul méltatta az ezen viszonyból folyó előnyöket, Erdély sem látta annak kárát és nyugodtan élhetett nemzeti hivatásának.

Erdély és a porta közötti viszony.

Athnamé-k.

Martinuzzi és a bécsi udvar.

A törökkel kötött barátságból és a kitüzött főcezléből következik az is, hogy Martinuzzi a bécsi udvarral szemben — eleintén — ellenséges politikát követett, annál is inkább, mivel a tehetetlennek bizonyuló német befolyást veszedelmesebbnek tartotta a töröknél. Ez okból hiúsította meg Budának Rogendorf által kezdett vívását is. De midőn Szolimán a várat csellel elfoglalta és megszállva tartotta, Martinuzzi ezen annyira meghökkenent, hogy más politikát kezdett. *Ferdinándhoz közeledett, kit most az egyesítendő ország urául szemelt ki.* Ámde a török és a német párt szövetezése nem vezetett célhoz. Az 1542-ben Buda fölmentésére közös erővel és német birodalmi segélyvel indított vállalatnak csúf kudarca megint elválasztá a szövetségeseket. Az újból tehetetlennek bizonyult németnek hogy szolgáltatva volna ki Martinuzzi az ország keleti részeit és várait? Ez egyértelmű lett volna azok török kézre való juttatásával.

Midőn azonban V. Károly I. Ferencz ellen negyedik háborúját és a schmalkaldeni háborút is fényesen bevégezte, a német pártnak kilátásai ismét javultak, míg a török pártnak kilátásai a török önző foglalásai miatt abban az arányban hanyatlottak. *Martinuzzi ekkor újból egyesülni kíván Ferdinánddal*, követeiket küld az 1548-i pozsonyi gyűlésre és Izabellát meg Petrovicsot is rá bírja az egység megkötésére. *Izabella 1551-ben csakugyan lemond trónjáról Ferdinánd javára*, ki viszont 100,000 aranyat biztosít neki hitbér fejében, fiának, János Zsigmondnak pedig egyik leányát igéri nőül. Hasztalan fenyeget a nagyvezir, hasztalan tiltakozik a francia követ e szerződés ellen: *Martinuzzi átadja Erdély kormányát Ferdinánd biztosainak*, Nádasdy Tamás és Castaldo tábornoknak, mire Ferdinánd Martinuzzit királyi helytartónak, a pápa pedig bibornokká nevezi ki hálából. — Ámde úgy látszik, mintha Erdély mégis keserűen lakolna az egységért: a szultán nagy hadat küld a Maros mentére. Martinuzzi azonban most sem esik kétségbe s újból elámítja a törököt. Pontosan beküldi Erdély évi adóját, megvesztegeti a török sereg vezéreit és elhiteti velük, hogy egyedül Petrovics az áruló, ki Temesvárt és a bánsági várakat mintegy a saját szakállára játszsza Castaldonak kezére. Ezzel a vakmerő, a válságos helyzetben gyökeredző politikával megmenti Erdélyt Ferdinánd számára: Lippát is közös erővel foglalják el. Ekkor azonban fordulópont állott be: nagy szolgálatai daczára Ferdinánd és udvara nem bízott a barát hűségében és midőn a Martinuzzi kincseire áhítózó Castaldo a gyanakvó Ferdinánd előtt áruló színében tüntette fel a bibornokot, a király arra hatalmazta fel tábornokát, hogy adandó alkalommal «az áruló»-val elbáncshasson. Erre Castaldo tisztjei sorából orgyilkosokat bérelt, kik Martinuzzit Alvinczen, kastélyában, 1551. decz. 17-én megölték.

Erdély Ferdinánd kezébe kerül 1551—1556.

Martinuzzi megölése-1551.

Martinuzsiban hazánk akkori legnagyobb államférfia veszett el. Egyedül ő bírt azzal a politikai lángésszel, erélyvel és ügyességgel, hogy a János király halálát követő bonyodalmakat megoldhassa. A nemzeti, alkotmányos, független Erdélynek ő az alapítója: ő alapította meg ama két századon át hagyományossá lett erdélyi politikát, mely a nemzet jogaiból megmentett annyit, a menyinyit a németek és törökök fenyegető túlkapásaitól és elbizakodott gyámságától megmenteni lehetséges. A független Erdély érdekében majd az egyik, majd a másik szomszédhoz szegődött és így egyiket a másikkal ellensúlyozta, a mint azt a körülmények parancsolták. — Igaz, hogy minden eszközt felhasználott, ha alkalmasnak találta célja elérésére és hogy görbe utakon járt, ha a helyzet megkövetelte, de áruló nem volt és megölése épen ez okból nemcsak gyilkosságnak, hanem súlyos politikai hibának tekintendő.

Castaldo rém-
uralma.

Martinuzzi oktalan megöletése után Erdély Castaldo fizetetlen zsoldosainak kezébe került, kik az országot rendszeresen kirabolták, míg maga a vezér, hogy a fokozódó elégtelenséget elnémita, a három nemzetet az adófizetés és katonáskodás terhének közös viselésé alá felmenté. *Erdély belső egységének tehát ismét vége szakadt.* A német pártnak napjai mindazonáltal meg voltak számlálva. Midőn a bosszús szultán Izabella és fiának visszahívását parancsolta meg a rendeknek, ezek jónak látták János Zsigmondnak újból meghódolni (1556). Castaldo hada csúfosan meghátrált, és Erdély ismét független állammá lett.

János
Zsigmond
(újból).
1556—1571.

János Zsigmond fejedelem második kormányza alatt kibékült Miksa királylyal, mely egyezés azonban a fejedelem korai halála következtében felbomlott.

Báthori
István
1571—1576.

Az erdélyi rendek most a vitéz *Báthori Istvánt* választották meg fejedelmül, ki, miután a Miksa királytól pártolt versenytársát, Békés Gáspárt legyőzte, Miksával kibékült és titokban hűséget esküdött neki; másrészt a szultának is beküldte az adót, mire mind a ketten ismerték el erdélyi fejedelemnek. Belső uralma békés jellegű vala, vallási tekintetben a katolikusokkal tartott és behívta a jezsuitákat. Külső politikája azonban, illetőleg a lengyel koronára emelt igényei, háborúba keverték Miksa királylyal, ki szintén vágyódott a lengyel trónra. Elvégre Miksa király elhalt (1576), Báthoryt pedig a lengyel rendek (1576) királyukká választották és ekkor otthagytá bérczes országát abban a reményben, hogy Lengyelország és Erdély erejével tán könnyebb lesz a törökkel megküzdeni. — Mint lengyel király nagy fényre és hatalomra emelte az országot, de a töröknek közös erővel való kiűzetésére — sokféle tervezetés daczára — nem került a dolog.

Báthori
Zsigmond
1581—1598.

Utóda *Báthori Kristóf*, majd *Báthori Zsigmond* lett, ki két elődjének politikájával teljesen szakított és Rudolf királylyal készült szövetkezni. Bármik voltak is okai e politikai irányváltozásnak: Zsigmondnak a jezsuiták által történt neveltetése, Carigli jezsuita és gyóntatóatya befolyása, a török hatalom érezhető gyöngülése, a testvérhaza szenvedései: az új politikai iránytípuszerűnek mondhatjuk. A magyar királylyal való szövetkezés és együttes támadás esetén a török kiveretése nem látszott lehetetlennek és Zsigmondnak több tanácsosa, így a később oly nagy hírre jutott Bocskay István is helyeselték e politikát. Zsigmond tehát, mihelyest nagykorú lett, arra kötelezte magát, hogy Rudolf királyt elismeri főúrának, kire, fiörökös hiányban, országát is hagyja. Az óvatos rendek azonban nem helyeselték e török-ingerlő politikát. A dolog egyre húzódott, míg a meginduló 15 éves magyar-török háború ezt is meg nem érlette. Midőn Szinán nagyvezír azt követelte Zsigmondtól, hogy csapatjaival segítse, Zsigmond nyíltan kijelenté a rendeknek, hogy ő határozottan Rudolffhoz kíván átpártolni. Az ellenzék viszont azt tartván, inkább

Rudolffal való
szövetkezés.

veszsen egy ember, mint egy ország», összeesküvést szőtt Zsigmond élete ellen, ki erre az összes főuri ellenzékét sommás úton lefejeztette. E rettenetes vérfürdő hatása alatt a megremült Erdély a német párt táborába ment át: Zsigmond pedig Rudolf királylal megkötötte a szövetséget és Mária Krisztiána főhercegasszonyt vette nőül. Együttal Moldvát és Havasalföldet is politikájának keretébe vonta, hogy azokból Erdélyvel együtt mintegy tömböt alkosson a félhold ellen, és azt a két vajdaságot csakugyan fenhatóságának elismerésére kényszeríté. Hasonló szerencse kísérte fegyvereit a megfenyítésére küldött *Szinán* nagyvezírrrel szemben, kit Erdélyből egészen *Gyurgyevóig* szorított vissza, a hol azután legyőzte (1594). E szép eredmények igazolják az általa teremtett politikai helyzetet, kegyetlenségeit is kimentik némikép; a magyarokban pedig erős reményt gyújtanak a szabadulásra. Az 1595. magyar országgyűlés már mint bekeblezett részről szól Erdélyről, és az egyesítés reményében nagy hadi adót vet ki; Mátyás főherceg pedig Esztergomot és Visegrádot foglalta vissza. Az akkori kor leghíresebb hadvezérei, Don Juan d'Austria, Tilly, Gonzaga és mások terveket dolgoztak ki a magyar és erdélyi hadak közös operálására és 1596-ban *a magyar hadak tényleg szövetkeznek az erdélyi hadakkal, hogy egyesülten leszámoljanak a törökkel*. A török is érzi a pillanat fontosságát: maga *III. Mohamed* áll a hadsereg élére és a Tisza mögött, *Mező-Keresztesnél*, Borsodban, ütközik meg a szövetségesekkel; három napi elkeseredett csata után a keresztény sereg rendetlensége az utolsó órában a töröknek adja kezébe a diadalt. 20,000 vitéz s minden ágyú odaveszett.

Ellenzék kivégeztetése.

Győztes moldvai és havasalföldi hadjáratok.

Gyurgyevói diadal.

A török és német párt közös harca a félhold ellen.

Keresztesi csata 1596. októb.

Megfordul immár a koczka: *a német szövetségnek vége s itt a török bosszújának kezdete*. Mintha ez nem volna elég, Zsigmond állhatatlanságával rémes sorsot hoz országára. 1595-ben csupa szeszélyből eltaszítja szerencsétlen nejét és lemond Erdélyről Rudolf javára, ki őt két sziléziai hercegséggel, évdíjjal és bibornoki rang ígéretével kárpótolta. De mivel Rudolf ígéreteit csak félig váltotta be, Zsigmond megbánta az alkut, megszökött Sziléziából, váratlanul megint Erdélyben termett és nejét is újból visszafogadta. Néhány hónap múlva azonban másodszor is köszönt le és ekkor öcsese, *Báthori Endre* bibornok követte őt a trónon, ki csakhamar szánandó helyzetbe jutott, mert Rudolfnak tett ígéreteit, a török bosszújától tartván, nem merte teljesíteni; de még jobban félt a ravasz és nagyravágyó *oláh vajdától, Mihálytól*, kinek merész röptű terve Erdély, Oláh- és Moldvaország egyesítése vala. És ekkor az a hihetetlen dolog történt, hogy Rudolf császár és király, a keresztény fejedelmek elseje, az «oláh fáráo»-val Báthory Endre ellen szövetkezett. Mihály beront Erdélybe és Nagyszeben mellett leggyőzi Endrét, ki azután futás közben egy boszúálló székely kezétől leli halálát.

Zsigmond lemond először 1596.

és másodszor 1597.

Báthori Endre 1598—1599.

Mihály vajda 1599—1600. *Mihály* lett most Erdély ura. Egybehívta a rendeket és kardjára mutatva, azt mondta: «Ez az én kiváltságom!» Azután e jeligének megfelelő módon kormányozni kezdett. Diadalmi mámorából azonban felzavarta őt a Rudolf királytól küldött

Básta 1600. *Básta tábornok*, mivel az erdélyi rendek, hogy az oláhtól meneküljenek, kezét fogtak. Mivel azonban *Básta* uralma sem volt jobb a Mihályénál, a rendek harmadízben is visszafogadták *Zsigmondot*. Ennek hallatára Rudolf ismét szövetségre lépett a nála Prágában tisztelgő Mihálylyal, ki azután Bástával szövetkezvén, a goroszlói csatában Zsigmondot meggyőzte és kiszalasztotta.

Mihály és Básta közösen 1601. *Básta egyedül* 1601. *Zsigmond 4-ször* 1601. Most a két zsarnok társuralma köszöntött be, mely akként végződött, hogy Básta megölette czinkostársát. De mert a császáriak ezentúl is rémuralmat folytattak, a rendek kétségbeesetten negyedízben is vissza fogadták *Zsigmondot*. Básta azonban elébe ment, Tövisnél legyőzte és erre Zsigmond «utoljára ment ki Erdélyből ördögnek».

Básta újból 1601—1603. Básta uralma tehát még egyszer megszilárdult. A Brassóba rendelt rendektől naponta új meg új adót csikart ki, oly inséges időben, mikor a piacon nyíltan árulták az emberhúst, és egy kenyérnek 1 tallér volt az ára. Básta nemcsak szigorú, hanem igazságtalan kormányt vitt és többi között 3 nemes embert elevenen befalaztatott. Elvégre az erdélyiek a zsarnok ember ellenében *Székely Mózes* felhívására fegyvert fogtak, ki azután Bástát és rabló hadát az országból kiszalasztotta. Három hónap mulva azonban a Básta által segélyül hívott új oláh vajda, *Radul*, betörvén Erdélybe, Brassó mellett Székelyt megtámadta, a ki a csatában elesett.

Székely Mózes 1603. *Básta 5-ször* 1603—1604. Erre Básta ötödször fogott «a Sisyphus-munkához», mely abban állott, hogy az országgal megkedveltesse katonai diktatúráját és katonáit a rablástól elszoktassa.

Képzeltetni Erdélynek nyomorát ezen lefolyt nyolcz év alatt, mely alatt tizenkétszer cserélt urat! Most újból túrt, de azért nem mondott le feltámadásának reményéről.

4. Háborúk a törökök ellen. A török hódítás terjeszkedése Magyarországon határt ér (1606).

I. Ferdinánd (befejezése). — Miksa. — Rudolf.

Szalay L., IV. 365. *Horváth*, IV. 316. *Kerékyhártó*, III. 82. *Sayous*. II. 59. *Krones*, III. 266. *Huber*, IV. *Szalay J.*, II. 97. *Fessler*, III. 588. IV. 1. Magyar Országgy. Eml. IV—IX. Erd. Orsz. Eml. I—V. *Szilágyi S.*, Erdély t. I. 351. *Salamon*, Török hódítás kora (96. l.). *Egerről: Széderkényi*, Heves vármegye t. II. köt. 1890. *Gömöry G.*, Eger ostroma (Hadt. Közl., 1890). *Kropf L.*, Egervár eleste (u. ott, 1895). *Gyárfás István*, Dobó István Egerben (Akad. értek. 1879). *Aczél J.*, A török hódítás Magyarországon (Mezőtúri gymn. progr., 1894). *Thüry*, Török történetírók. *Hammer*, III. *Zinkeisen*, II. *Lázár Gy.*, Az ozmán birodalom

története. *Károlyi Árpád*, Dóbó István és Balassa János összeesküvése Századok, 1879 és külön). *Warnecke*, Das Leben Schwendi's I. 1892. *E. Martin*, Schwendi u. seine Schriften. 1893. *Szendrey J.*, Szolnok eleste (Hadt. Közl., 1889). *Illésy J.*, Adatok a szoln. várhoz (u. ott, 1893). *Czimer K.*, A szegedi veszedelem (u. ott, 1891) és Temesvár megvétele (u. ott, 1893). *Gindely, K. Rudolf* 2 köt. *Berzeviczy Ödön*, A csatári Hoffmannok (Századok, 1892). *Szinyai Gy.*, A bányavidék veszedelme. 1575. (Századok, 1893). *Sziszeki csata: Gömörly G. értekezése* (Hadtört. Közlem., 1894. 393.). *Eggenberger* jelentése (u. ott, 1894). *Gömörly*, Veszprém és Vár-Palota eleste 1593 (u. ott, 1895. 254. l.) és Győri emlékeresztek (u. ott, 1893. 279.); u. az, Esztergom bevétele (u. ott, 1891); u. az, Hatvan bevétele 1596 (u. ott, 1894). *Thury*, Dsáfer pasa (elrablott magyar fiúból lett híres török hadvezér; u. ott, 1892). V. ö. *Márki S.*, (A 15 éves török háború kezdete (kül. Arad vm. területén (u. ott, 1894) *Kozics László*, Győrvar 1594—98 (u. ott, 1891). — *A mezőkeresztesi csatáról* I. a 3. fej. élén közl. irodalmat. Fehérvár elestéről I. *Gömörly* és *Karácsonyi J.* cikkeit (Hadtört. Közl. V. és VI. évf.); *Mátyás főherceg levele az 1605. hadjáratról* (u. ott, VI.). *Jedlicska*, Hős Pálffy Miklós (Századok, 1892). Az 1605. évi békealkudozásokról I. *Ráth Károly* cikkét (Akad. ért., 1867) és *Thaly K.* cikkét (Budap. Szemle, 1867). *Frankl Vilmos*, A bécsi béke (Győri történ. füzetek, 1865 és 1868). *Nemes Elek*, Az 1606. béke történetéhez (Erdélyi muzeum, 1879). *Horváth M.*, Adalékok a bécsi béke történetéhez (Kis. t. munk. I. 434.). *Majláth Béla*, A bécsi béke (Oklevéltár). 1886. *Salamon*, Két magyar diplomata, 2. kiad. 1884. *Stauffer*, Russworm csász. hadvezér élete. 1886. *Kropf Lajos*, John Smith (Turul, 1888).

Lássuk már most a magyar ügyek fejlődését Martinuzzi halála óta.

A bibornok megöletése alkalmul szolgált a portának, Vár háború. 1532—1562. hogy megújítsa a háborút, mely leginkább várak ostroma által lett nevezetessé. Akkoriban a végvárak a kalandra szomjuhozó ifjak iskolái valának, a hová a környékbeli megyei nemesség fiait küldé hadi gyakorlatra. A magyar vezérek még ebben az időben erősen bíztak a várakban és a hit csakugyan csodákat művelt «az ifjú vitézek dicséretes seregében». De nem mindenütt. Több fontos végvárunk török kézre került. A lehangoló pusztulásból kimagaslik *Losonczi István* hősi alakja, a ki *Temesvárott*, Temesvár 1532. és *Szondi György*, a ki *Drégelyt* védelmezte utolsó lehelletéig.* Drégely 1532. Ugyanakkor bukott el Gyarmat, Széchen, Kékkő, Hollókö és Buják. Szolnokból a spanyol-wallon őrség gyáván megszaladt. Szolnok 1552. *Egert* ellenben *Dóbó István* kapitány az oda menekült megyei Eger 1552. nemességgel és a polgársággal dicsően megvédelmezte Achmet

* Losonczy néhány nappal halála előtt azt írta: Vigan várjuk az órárt, a melyben (hazánknak) meg kell fizetnünk az utolsó adósságot». (Történeti Tár, 1881. 278. l.). Szondi György emlékét az 1885 ben Simor érsek-primás költségén elkészült kápolna őrzi. Ez alkalommal megjelent: Szondy-Album, 1886. 2. kiadás. Kiadja *Pongrácz Lajos*. V. ö. *Knausz*, Drégely vára (Akad. értek., 1894). *Acsády*, Drégely vára és hőse (Századok, 1887). *Wagner J.*, Emléklapok Drégelyről (Ipolyság, 1894). Szondi két apródját (*Arany J.*) Libárdy s Sebestyénnek hívták. L. *Borovszky S.* cikkét (a Századokban; 1891. 852. l.).

1562. béke.

pasa 100,000 hadával szemben. — Az ismételve meghosszabbított fegyverszünet után *Ferdinánd*, a ki Erdélynek időközben (1556) történt újabb elszakadását is fájalta, Busbek követe által *Szolimán*nal nyolcz évre békét kötött, melyben 30,000 arany évi adó és ajándékokra kötelezte magát, Erdély függetlenségét pedig elismerte. — Két évvel utóbb Ferdinánd sirba szállt; fia Miksa követte őt a trónon.

Miksa

1564—1576.

Szoliman utolsó,
7-ik hadjárata.
Szigetvár 1566.

Midőn Miksa király János Zsigmond, a szultán gyámoltja ellen háborút indított, az agg Szolimán szultán még egyszer rászánta magát egy magyarországi hadjáratra. 1566-ban roppant hadal *Szigetvár* alá vonúl, a balatonmelléki megyék e kulcsát elfoglalandó. *Szigetvárt Zrinyi Miklós védte*. Csüggedetlen hittel védte a várat, az abba menekült, mindenre elszánt nemesség: segélyével, míg a felmentő császári sereg, 100,000 ember ott vesztegelt Komáromnál. Miksa és óvatos bécsi tanácsosai minden áron kerülni akarták a döntő válságot: feláldozták tehát Zrinyit, ki szeptember 8-ikán hősi csapatával együtt dicső önfeláldozásra határozta magát. Szolimán nem élte már meg a diadalt, de környezete eltitkolta halálát a janicsárok előtt. Békés utódja *Szelim* beérvén *Szigetvárral* és *Gyulával*, pasáit visszarendelte és e hírre a felmentő sereg is eredménytelenül széteszlott, a szultán pedig Miksa kérelmére megújítja az 1562-iki békét. *Szigetvár bukása* és *Zrinyi feláldozása* az egész hazában keserves panaszokat keltett és az 1567. országgyűlés egyes vidékekre nézve a menekvés egyedüli módját csakis a kivándorlásban látta.

Rudolf

1576—1608.

15 éves háború

Miksa fia és utóda Rudolf volt, kinek uralmát a 15 éves török háború és az alatta megindult ellenreformáció teszi nevezetessé. Egyelőre csak az elsőről szólunk. Az agg Szinán nagyvezir ugyanis, neszét vevén a Báthori Zsigmond és Rudolf közötti alkudozásoknak, 1593-ban, mint láttuk, rettenetes háborúra határozta el magát és a Sziszek ostrománál szenvedett kudarczot Veszprém és Pápa elfoglalásával tette jóvá. 1594-ben pusztá megjelenésével megszalasztotta a Mátyás főherczeg alatt Esztergom ostromával elfoglalt német hadat és kezére kerítette Tatát, nemkülönb a gr. Hardeck által gyáván feladott *Gyórt*. A döntő csapást azonban csak az 1595. év hozta meg, a midőn Rudolf király és Báthory Zsigmond hada egyesülten szállottak síkra a félhold ellen. Ámde a szerencse *Mező Keresztes* határában elvégre a pogánynak kedvezett és erre az erdélyi és magyar hadak megint különváltak.

Azontúl Magyarországnban nem került többé nyílt csatákra a dolog és csak a várháború folyt tovább. *Pálffy Miklós és Schwarzenberg meglepven Gyórt, visszafoglalták e fontos várat* (1598), szintűgy Tatát, Veszprémet és Palotát; Ibrahim pasa ellenben Kanizsát kerítette kézre. Egészben véve a hazafiak mégis arra ébredtek, hogy a török hatalom immár gyengülni kezd és 1606., a 15 éves

háború lezajlása után a törökök terjeszkedése legalább Magyarországon határt ért. — *Rudolf* Erdély új urának, Bocskay István önzetlen közreműködésével *Zsitvatorokon Achmed szultánnal békét kötött*. A béke értelmében ő és a szultán egymást császárnak czimezik, és ajándékokat küldenek egymásnak; Rudolf pedig egyszer mindenkorra 200,000 tallért küldött a padisáhnak. A zsitvatoroki béke legalább egy időre véget vetett a szüntelen rablótámadásoknak. A béke annak tanúsága, hogy a harczelek egyike sem bírta a másikat megsemmisíteni; megfértek tehát kényszerűségből és elismerték egymást egyenrangú feleknek. A «bécsi királyból» most «császár» lesz, az évi adó még elmarad. E béke azért is nevezetes, mivel benne a török első ízben hajlott meg a magyar közjog előtt, a mennyiben elismerte, hogy a török hódoltság területén lakó magyar nemes neki sem tartozik adót fizetni.* Felemlítendő végül, hogy a királyi biztosok vétkes hanyagsága folytán a török biztosok a magyar király részére készült török példányban a föltételeket megmásították és hogy csak Illésházy, Bocskay követének ébersége derítette ki ezt a csalást.

Zsitvatoroki béke. 1606.

Jelentősége.

Megbeszélendő források.

Flegler, Sayous és Teutsch eml. művei (25. l.). *Szilágyi S.*, Erdély irodalomtörténete. (Budap. Szemle. R. foly. 1859 s. köv. köt.). U. az, Erdély története II. 52. *Toldy, Beöthy* és *Bodnár* irodalomtörténeti munkái. *Bauch*, Ursius Velius (Ungar. Revue, 1866). Az egyes publikációk előszavai.

Oláh Miklós (1493—1568). Szegény oláh szülők gyermeke, született Nagy-Szebenben. Felserdülvén, II. Ulászló udvarába került és azután II. Lajosnak, később Szakmáry pécsi püspöknek, végre Mária királynénak lett titkárává. A mohácsi vész után elkísérte a fejedelemasszonyt Flandriába, hol 10 évig tartózkodott. Ez időben korának ünnepeit humanistáival lépett érintkezésbe. Visszatérte után zágrábi, azután egri püspökké lett. 1553-ban pedig Ferdinánd érsek-primássá, majd helytartóvá (locumtenens regius) tette. Meghalt 1568-ban. Szilárd jellemű, nagy befolyású férfiú mind az udvarnál, mind az ellenreformáció terén. Ő hozta be a jezsuitákat Nagyszombatba. Főbb művei *Naplójegyzetei* (*Ephemeridcs*), melyek az 1553—1559. évekre vonatkoznak, és «Levelezése», mely az 1526—1538. évekre terjed. Csupa latin levél, mely Erasmus Rotterdamus és

* Magyarország akkori területét 2970 □ Myr.-re számíthatjuk; ebből Erdélynek 1198, a töröknek 1069, a magyar királynak 703 □ Myr. jutott osztályrészül a zsitvatoroki béke értelmében. — Megjegyzendő azonban, hogy minden adófizetés és békekötés daczára a töröknek Magyarországon egész uralkodása alatt szakadatlan folyt a magyar végeken a guerilla-harcz és rablás. Csak annyiban tartották tiszteletben a békét, hogy nagyobb várakat ágyúkkal nem ostromoltak és nagyobb hadseregekkel nem vívtak csatákat. 1557-től 1585-ig pl. a fennálló béke daczára a török 188-szor tört be az országba és egyetlen egy évben (1575) felégetett 76 falut és 3200 embert vitt el. (*Gömöry G.* a Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs 1885. 2. és 3. füzetében.)

más jeles humanistával való barátságáról és tudományáról tanuskodik. (A levelezést kiadta *Ipolyi Arnold* 1876). V. ö. *Kollányi* értekezését a Kath. Szemlében. 1888.

Verancsics Antal, szül. 1501-ben, Sebenicoban, mely akkor Velencez alá tartozott. A mohácsi vész után mint Martinuzzi pártfogoltja János király szolgálatába lépett, kinek megbízásából a bécsi, krakkói, római, párizsi és londoni udvart járta be. Izabella fejedelemsége idején azonban átpártolt Ferdinándhoz (1550) és egyúttal a papi pályára lépett. Ferdinánd pécsi püspökké, 1569-ben pedig esztergomi primássá nevezte őt ki. Meghalt 1573-ban. Mint érsek-primás is nagyszámú diplomacziái feladatait végzett, főleg Ali budai pasával és a portávál, hol két ízben működött követ minőségében. Vallási tekintetben türelmetlensége, tudományos tekintetben ellenben sokoldalú képzettsége által tűnt ki. Mint író leginkább a történeti anyag gyűjtése körül fáradozott. Összefüggő nagyobb művet keveset írt; halála meggátolta őt az anyag feldolgozásában. Magyar és latin nyelven írt munkáiból eddig 12 kötetet adott ki az akadémia. Így pl. portai követségi jelentése, az 1543. év története, Martinuzzi története (a kit ócsáról); Erdély, Moldva és Oláhország földrajzi leírása, Nándorfehérvár elveszésének okairól stb. Finom műveltségű és éles szemű író volt, ki klasszikus minták után képezte magát. Nem mulasztja el az eseményeknek okait kifejteni és higgadt ítéllettel bírt. Egészen vége egy erősen kidomborodott, aristokratikus és katolikus írói jelenség. — (Verancsics műveit kiadták *Szalay László* és *Wenzel Gusztáv*. V. ö. *Acsády Ignác*, Verancsics és Szerémi (Akad. Ertesítő, 1894. 143. l.).

Forgách Ferencz szül. 1510-ben, Budán, ősnemes családból. Ő is, mint Verancsics, olasz egyetemeken képezte ki magát, azután a papi pályára lépett. I. Ferdinánd kinevezte váradi püspökké, majd titkos tanácsossá. Úgyes szónok létere rábirta az 1557-iki gyűlésen, Regensburgban, a német rendeket, hogy hazánknak segínyt szavazzanak. Nagy szerepet játszott az országgyűléseken. O vitte nevezetesen keresztül, hogy Miksa megkoronáztatott. A tridenti zsinaton is feltűnt mint szónok. Ferdinánd halála után mindamelllett állása az udvarnál megrendült, mert Miksa király nem kedvelte. A meghasonlásnak valódi okait ugyan nem tudjuk, de úgy látszik, hogy Forgách már Szigetvár felaládozása miatt nehezelt Miksára. Midőn pedig a király a győri püspöki széket egy jött-ment olasz emberre ruházta: a mellözött Forgách a kortársak bámulatára átment az ellenpárthoz, János Zsigmond udvarába, a hol azonban nem jól érezte magát és befolyása is csekély vala. Később, Báthori István alatt erdélyi kancellár lett. Mindamelllett el-elvágycokozott Erdélyből, sőt egy ízben ki is akart lépni az egyházi rendből és megházasodni. Midőn megrongált egészségének helyreállítása céljából Itáliába utazott, Padovában 1577 jan. 19-én halálát lelta. V. ö. *Szádeczky L.*, A gróf Forgách-család levéltárából (Századok, 1887. 560. l.).

Fő művének czime: *Rerum Ungaricarum sui temporis Commentarii*. («Kortörténet», 22 könyv, 1540—1572-ig. Szapolyai János halálától Rudolf megválasztatásáig.) Forgách a megírt eseményeknek hiteles írója, részben szemtanúja. Sokat látott, sokban résztvett. Az összegyűjtött anyagnak, melylyel bámulandó emlékező tehetségével a legapróbb részletekig szabadon rendelkezett, pompásan tudta hasznát venni. Keserű tapasztalatainak utóhatása alatt kiméletlenül tárja fel az események árnyoldalait és fanyar, satirikus hangon mérlegeli a nemzet jövőjét. Ellenei azt hozták fel ellene, hogy részrehajlóan ír, mely vád iránt a nézetek mai napig épen úgy eltérők, mint hajdanában. Az az egy azonban tagadhatlan, hogy a mit egyszer igaznak felismert, azt bátran ki is merte mondani. (Művét kiadta *Majer Fidéi*, 1866. Akadémia.) Hogy hagyatékának egy része már 1588-ban volt sajtó alatt, kimutatta *Szádeczky L.* Kovacsóczy levelezésében. (Tört. Tár. 1893. 33. s k. 1.)

Istvánffy Miklós, de *Kisasszonyfalva*, szül. Pécs környékén, hogy

melyik évben, az kétes. Több olasz és német egyetemen képezvén magát, elsajátított egy csomó klasszikus és modern nyelvet. Hazatérte után először a hadi pályára lépett: többi között Szigetvárott is szolgált egy ideig Zrinyi alatt. Később Oláh érsek-primás mellé került mint titkár, Miksa alatt a kir. kancelláriában kapott helyet, II. Rudolf alatt pedig tanácsos és nádor-helyettes lett, mely állásban nagy befolyást gyakorolt mind az országgүйéseken, mind pedig diplomatikus ügyekben. Midőn Rudolf végre kénytelen volt nádorválasztó gyűlést hirdetni, Istvánffy-nak versenytársa akadt a prot. Illésházyban, mi őt roppantul bántotta. Midőn pedig a választáson elbukott, szélhűdés érte (1608. nov. 17.). Jobb kezét azóta többé nem igen használhatta és nagy munkáján ezentúl csak keveset birt dolgozni. Meghalt 1615-ben, Vinicán, Varasd mellett. Megbízásából Pázmány Péter rendezte művét sajtó alá (1622). Mindjárt hozzátehetjük, hogy az a vád, mintha a jezsuiták az alkalommal élve, a műbe mindentféle tordalékokat csúsztattak volna, valótlan; de ez a vád még abban az esetben is, ha igaz volna, mitsem nyomna a latban, mivel Istvánffy amúgy is mindenben a jezsuitáknak nézeteiben osztozkodott.

A mű czíme: *Historiarum de rebus Ungariçis libri XXXIV. 1490—1609.* A 34 könyv teljes, a következő 3 könyvből csak a bő tartalomjegyzék készült el. — Ez a nagy munka páratlan sikert aratott. Köszönte ezt első sorban ama körülménynek, hogy nemcsak maga a hazai történetre, hanem az egyes, kiválóbb családoknak történetére is kiterjeszkedett. Továbbá, hogy Istvánffy nem vész el az apróságok labirintusában, hanem mindig szemmel tartja az arányosság törvényét és anyagát kitünően tudja csoportosítani és elhelyezni. Stílusa tiszta és világos és mindenütt nyomait viseli klasszikus tanulmányainak, (miért is «Magyar Livius»-nak nevezték el). Soha ki nem lép a nyugodt tárgyilagosság köréből, személyes csélezásoktól mindenütt tartózkodik, a maga működéséről pedig hallgat. Ítéletei rövidek, vaskövetkezetességűek, előadásában az eseményeket úgy tünteti fel, a mint azok egymásból folynak és egymást feltételezik; kételkedésnek, fontolgatásnak nincsen helye. E határozottság azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy a dolognak csakugyan úgy kellett megtörténnie, magában Istvánffyban pedig részrehajlatlan íróra vél ismerni. Pedig ebben nagyban tévedne. Istvánffy művéből elejétől végig két sarkalatos alapelv világlik ki: először a Habsburg-ház fejedelmei iránt táplált föltétlen bizalom, másodsor a római kath. egyházhoz való föltétlen ragaszkodás. E két alapelv szolgált mértékül történeti és politikai ítéletének is. A mely történeti személyiségek működésük közben e két elvvel összeütköztek, azokat kedvezőtlen színben tüntette fel. — Még más tekintetben is kifogás alá esik Istvánffy. Nem hazudik ugyan, de elhallgat oly dolgokat, melyekről tudhatott, még pedig bizonyára jobban, mint bárki más. — Hitelen ennél még nagyobb csorbát ejtett, hogy, a mint újabban kimutatták, a csupán birvágyból Illésházy ellen indított pörben esküszegő, lelkiismeretlen bíröként szerepelt, miről művében természetesen hallgat. — Műve mindamellett kézikönyvvé lett a német párt államférfiainak és zsinórmértékévé a német-katholikus udvari pártnak, de a protestánsok is nagyban olvasták. Utóbb *Timon* és *Kazy* jezsuiták folytatták, habár mintájukat nem érték utól. (L. a VI. szak.) — Magyar fordítá a művet *Vidovich Gy.* (1867—68.) V. ö. *Sóos*, De Nic. Istvanffy Pannoni latinitate. Progr. értekezés. L. Philolog. Közl. 1894. A Draskovich, Forgách, Erdődy család és Istvánffy közötti levelezést kiadta *Szerémi* (A trakostyáni levéltárból. Történeti Tár. 1893). Az eml. pörre vonatkozólag l. *Károlyi Árpád* publikációját: Illésházy hűtlenségi pere. (u. ott, 1882—83 és külön lenyomatban). *Kerekgyártó Árpád* értekezése az Irod. Közleményekben. II. 1892.

Brutus János, szül. Velenczében (1517). Egy ideig mint szerzetes pap a tanári pályán működött. Megismerkedvén Padovában Forgách

Ferenczcel, ennek meghívására 1574-ben Erdélybe rándult, a hol Báthory István kegyébe fogadta. Utóbb (1576) Lengyelországba is elkísérte Báthoryt. Később Bécsbe költözött, hol Zsámboki történészszel, Schwendi Lázár hadvezérrrel, Crato, Miksa király orvosával és más művelt férfakkal barátságot kötött. 1592-ben újból Erdélyben termett, a hol meg is halt. — Műve: *«Rerum Hungaricarum libri XX.»* Ebből elveszett a XV—XX. könyv. Irálya Bonfinira vall, nagyon szeret hosszasan elmélni. Egyébiránt lelkiismeretes író volt és lelkiismeretesen használta fel a gyulafehérvári levéltár okleveleit is. Művét már agg korában írta; innen nyugodt hangulata. Védelmére kel ugyan az erdélyi fejedelmeknek, de mégsem azoknak bámuloja. — Művét kiadták *Toldy Ferencz* és *Nagy Iván* (Akademia). Meglehetős regényes életét felderítette kül. *Fraknoi* (Századok, 1887). *Fabritius K.*, Brutus életéről (Tört. Tár. 1879. 337.). V. ö. cikkemet a Pallasz-Lexikonban (III. 742). *Victorisz*, Brutus latinsága (Budap. dissertáció. 1890). Brutus erdélyi viszonyaira Kovacsóczy életrajza és levelezése is vet világot. Kiadta *Szádeczky L.* 1891—92).

Szamosközy (Zamosius) István, egy ref. hitű, Szamosközéről Kolozsvártól letelepedett családnak sarjadéka, mely városban maga is 1565 körül született. Korán árvaságra jutván, Kovacsóczy László korlátokban jötevőre akadt, a ki őt az olasz egyetemekre küldte (1591). Padovában, majd Rómában tartózkodott, hol «Zamosius» álnéven Erdélyországnak régi dák feliratairól kis értekezést tett közzé. Azután visszatért hazájába. Jötevőjének ezalatt történt kivégeztése miatt Szamosközy búbánatból egészen a komoly történetírásra adta magát, mely téren rövid idő alatt oly hírnévre emelkedett, hogy Booskay István «országos» történészszé nevezte ki, Rákóczy Zsigmond pedig házzal és birtokkal ajándékozta meg. Rákóczy végrendeletében sem feledkezett meg az íróról, meghagyván, hogy örökösei Szamosközynek, műve kiadása céljából, 200 forintot fizesse ki, mely összeghez azonban Szamosközy nem birt hozzájutni és így könyvét ki nem adhatta. Későbbi életét homály fedi. — A kézirat eredetije elveszett és csak egyes töredékek maradtak reánk. *Maga a mű három külön egészet képező és külön czímet viselő részre oszlik.* 1. *Rerum Ungaricarum libri IV.* 1566—1586. 2. *Rerum Transylvanarum Pentades.* E részből csak az 5 első Pentas van meg, és a 6-iknak első könyve. A Pentasokban tárgyalja az 1598—1599. éveket. 3. *Hebdomadok.* Ezekből megmaradt az 1603. évre szóló VI., VII. és VIII. rész. — E főműtől eltekintve írt ő még *naploszerű feljegyzéseket* (az 1542—1608. évekről) és néhány csipős epigrammot. — Szamosközy a késői renaissance fia. Jóllehet azonban ő is üres phrásist ad hősei ajkára, mégsem lesz oly modorossá, mint Bonfini és követői. Mint történetíró lépten-nyomon oknyomozó és lelkiismeretes írónak válik be. Gyakran tudakozódott a főszereplőknél czéljaik iránt és a nyert felvilágosításokat úgyszólván melegiben papírra vetette. Higgadt ítéletéről biznyságot tesz például, hogy nem hisz Bonfininak meséiben és a széke-lyek hűn nemzetiségét a mondák országába utasítja. Ő benne kétségkívül a XVII. századnak legjobb évkönyvíróját kell tisztelnünk. (Műveit kiadta *Szilágyi Sándor.* Akademia 3. köt.), a ki 1888-ban a Történ. Tár. ban pótlékot is közölt, színügy *Pettkó Béla* (u. ott). Ezek a részletek az 1593—96. évek eseményeire vonatkoznak, továbbá az 1602—3. évi erdélyi dolgokra és Füleek ostromára (1604). Ujabb pótlékok 1892-ben kerültek napfényre. Ezeket is *Szilágyi S.* tette közzé (Történ. Tár. 1894). Tartalmuk az 1604—6. évi események leírása.

Az erdélyi kútfők közül még *Gyulaffi Lestár* feljegyzései (1541—1606) említendők. Kiadták *Szabó Károly* (1881) és pótlólag *Szilágyi S.* (Tört. Tár. 1893). «Ephemeridák» cz. műve ellenben még lappang. V. ö. Századok, 1894. 534.

Zsámboki János (Sambucus); szül. Nagyszombatban (1531), több olasz, francia és német egyetemen tanult és bő nyelvismeretekkel birt.

Miksa alatt az «udvari történész» rangját nyerte. † 1584 Bécsben. Kiadta Bonfini, Ranzano és Brodarics műveit és történeti monographiákat írt kormánypárti szemlemben. Ő adta ki az első nyomtatásban megjelent törvénygyűjtemény is (Corpus Juris).

Heltai Gáspár és *Tinódiról* alább lesz szó (173—74. l.). *Heltai* egyenesen abból a czélből írt, hogy a magyaroknak «ne kellessék a finnyás Bonfinit forgatniok, hanem hogy az ő nyelvekben megláthatassák az ő elejeknek jeles históriát.» *Tinódy Sebestyén* a legjelentékenyebb történeti népköltő, egyúttal utolsó képviselője a rögtönző dalnokoknak. Történeti énekeit nagyobbreszt az urak körében zengte el, kiknek váraiban megfordult. («Buda elveszéséről», «Török Báliut fogságáról», «Losonczy István haláláról Temesvárbán», «Egervár viadaláról»). 1554-ben kiadta *Erdély története* című rimkrónikáját. Tösgyökeres hazafi, ki bátran szólalt fel a hazát romlásba döntő pártoskodás ellen.

Illésházy István, a nádor, naplőjegyzeteket írt, melyek azonban csak a 15 éves török háború idejére vonatkoznak. Kiadta *Kazinczy Gábor* (Akad. 1863), Leveleit I. az alább eml. oklevéltárakban (kül. Történ. Tár. 1878).

Országgyűlési Emlékek. A magyar országgyűléseken hozott törvények csak 1604 óta jelentek meg *rendesen* nyomtatásban,* daczára annak, hogy a törvényeknek hivatalos kiadására már évszázadokkal ezelőtt történetek készültek (1504), és hogy egyes buzgó hazafiak már régebben fáradoztak e téren. Az 1550. országgyűlés határozata folytán I. Ferdinánd hazánkknak akkori jelesebb jogtudósaiból bizottságot nevezett ki, mely a hazai jogot Werbőczy példájára összegyűjtötte és kiadta. Ez az úgynevezett «Négyskönyv» (Quadripartitum), mely azonban félretétegett. A legrégibb nyomtatott gyűjteményt *Zsimboki János* (Sambucus) udvari történész adta ki 1581-ben, mely gyűjtemény az 1481-ig hozott törvényeket ölelte fel, de nem teljesen. 1584-ben *Mossóczy Zakariás* és *Telegdy Miklós* püspökök egy egész önálló törvénygyűjteményt adtak ki, mely 1583-ig terjed. Ezen 1584. évi kiadás utóbb még több ízben látott napvilágot, így 1771—79. között *Szegedy János* által. — A harmadik gyűjteményt *Szent Iványi Márton* adta sajtó alá, 1696-ban, és ez az első, mely a *Corpus Juris hungarici* címet viseli.

Az országgyűlési jegyzőkönyvek és egyéb irományok csak 1790 óta vannak meg nyomtatásban; régibb időkből csak hézagos töredékek maradtak reánk. A két Kovachich buzgalmának köszönhetjük e lappangó maradványoknak gyűjtését. A legrégibb reánk maradt országgyűlési naplőfeljegyzések az 1497. évből valók.

Ujabbban a m. akadémia mind a magyar, mind az erdélyi «*Országgyűlési Emlékek*»-nek kiadását tűzte ki feladatául, de csak az 1526. év utáni időkből. E vállalatban megtalálhatók a királyi meghívó levél, a kir. biztosoknak és követeknek megbízó levelei, az azoktól származó levelek, a kir. biztosok jelentései a gyűlésről, a követek naplói és jelentései, a külföldi követek jelentései. Végül a rendek feliratai és maguk a törvények, még pedig, ha nincs meg az eredeti példány, a Mossóczy-féle (1584.) kiadás után.

A Magyar Országgyűlési Emlékeket *Fraknoi* (és a IX. kötettől kezdve) ő és *Károlyi Árpád* rendezik sajtó alá, az erdélyieket *Szilágyi Sándor*.

Az erdélyi törvénygyűjtemények közül első helyen az a gyűjtemény említendő, melyet 1619-ben *Bethlen Gábor* fejedelem állíttatott egybe. («*Specimen Juridici Processus*») Utána *I. Rákóczy György* fejedelem rendezett ily gyűjteményt, egyetértve az 1653. országgyűléssel. Címe:

* *Fraknoi* szerint: Magy. Orsz. Eml. I. Bevezetés VI. lap. — A legelső nyomtatásban megjelent törvénykönyv Mátyás 1446-ki törvénykönyve, mely két évvel utóbb került ki a sajtó alól.

«*Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Ungariae*», melyben meg voltak az 1540—1653. évi törvények. Vajjon azonban teljesen, nem tudjuk, mert az eredeti példány a tatárok betörése idején elveszett. A harmadik gyűjtemény az 1669. évi országgyűlés és *Apaffi Mihály* fejedelem megbízásából jelent meg 1671-ben «*Constitutiones Compilatae*» czímen; magában foglalja az 1654—1669. évi törvényeket. Az 1669—1848-ig hozott törvények mint «novellaris cikkek» járultak a régiebbekhez.

Oklevéltárak: Horváth Mihály, Brüsszeli Okmánytár (4. köt.). *Buchholtz*, Gesch. Kaiser Ferdinands I. 9 köt.; *Gévay*, Urkunden u. Actenstücke zur Gesch. zwischen Oesterreich-Ungarn und der Pforte. 11 köt.; *Theiner*, Mon. Slavorum Meridionalium. (Ide szól a II. köt.); *Lasker*, *Scepper*, (V. Károly követe) és *Busbek Auger* diplomáciai jelentései és a portán viselt követségi naplói külön is megjelentek. Továbbá III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése. 1535—1547. (Kiadta *Óváry Lipót*. 1879. Akad.) Magy. történeti okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból. 1521—1717. (Akad. 1859.) Kiadta *Simonyi Ernő*.—*Schuller*, Urkdl. Beiträge zur Gesch. Siebenbürgens 1526—38 (Archiv für Siebenbg. Landeskunde 1894). *Károlyi Árpád*, Adalékok a nagyváradi béke és az 1536—38. évek történetéhez (1881) és a Tört. Tárban (1878). U. az, Oklevelek Dobó és Balassa összeesküvéséhez (Tört. Tár 1879). *Friedensburg*, Nuntiatürberichte aus Deutschland. 4 köt. (V. ö. Századok, 1893. 902.). Quellen u. Forschungen aus d. Gebiet d. Geschichte. Kiadja a Görres-társulat, ill. *Dietrich F.* 1892. (Morone követsége. Szapolyai Jánost a nuntius bezzeg rossz színben festi.) *Stieve*, Wittelsbacher Briefe (Müncheni akad. folytatólag). *Károlyi Árpád*, Fráter György levelezése (Tört. Tár 1878—82). *Martinuzzi*, Regestrum de nonnullis negociis publicis et privatis. 1544—46. (Történ. Tár 1893). *Szádeczky*, Oklevéltári publikációi Erd. történetéhez (Tört. Tár 1881—86). *Barabás S.*, Regesták Erd. történetéhez (Martinuzzi és Castaldo korához (Tört. Tár 1892). *Szádeczky L.*, Kovacsóczy levelezése 1577—94 (Tört. Tár 1892—93). U. az, Székely Oklevéltár. IV. köt. (Mihály vajda korához. 1894). *Détsényi* publikációja Argentini jезsuita jelentéseiről 1600—6 (Századok, 1893. 128.). Illésházy levelei (Történ. Tár 1878 s. köv. Kiadta *Károlyi Árpád*, az Illésházy pörére vonatkozó okiratok. (Történ. Tár 1882—83). *Maglath Béla*, A bécsi béke (Oklevéltár, 1886). *Szilágyi S.*, A bécsi béke okmánytára (1885). Az újabb korból való oklevelek száma egyébiránt roppant nagy. Egyedül az országos levéltárban van körülbelül 12 millió újkori hazai oklevél.

A török hódoltság, továbbá a magyar-török alkudozások története a magyar-török állam-okmánytárnak 9 kötete szolgáltatja az adatokat. Az I. és II. kötet Czegléd, Nagy-Kőrös, Szeged és Halas levéltáraiból közöl a hódoltság történetéhez szülő adatokat, nevezetesen okleveleket. A többi 7 kötet az erdélyi fejedelmek és a porta közötti diplomáciai levelezést tartalmazza, 1540-től 1699-ig.

Ide tartoznak végül a «Török kincstári defterek»: (Kiadja *Velics Antal*, *Kammerer E.* előszavával. I. köt. 1543—1635. (Akademia. 1886). *Szilágyi Aron*, A defterekről (Akad. értek. 1872). és *Vámbéry* cikke a Századokban (1886—87). Török-magyar levelek Pálffy Miklóshoz. Kiadta *Jedlicska P.* (Tört. Tár 1881). Levelek Erdély történetéhez 1599—1601. Kiadta *Szádeczky L.* (u. ott, 1883—83). U. az, Regesták Mihály vajda történetéhez (Tört. Tár 1883—84). U. az, Oklevelek és adalékok Mária Krisztierna történetéhez (Századok, 1890). A Monumenta Poloniae Historica IV. kötete (kiadja a lembergi akadémia) és a Mon. spectant. historiam Slavorum Meridionalium több kötete (így a IX.) is említendő. A török hadi írókat kiadja *Thüry J.* (Akad., eddig 2 köt.) V. ö. Pecsevi viszonya a magy. történetéhez (Századok, 1892) és *Gömöry* cikkét. Hadt. Közl. 1890.